

Afbeelding op voorzijde:

Zicht op gedeelte wijk Brandevoort, Helmond 2007

Fotografie: Maarten de Waard

Hedendaags Traditionalisme

Hoe verhouden, architecten, architectuurhistorici, critici en potentiële bewoners zich ten aanzien van deze traditionalistische verschijningsvorm. Hoe moet ik mijzelf als toekomstig architect plaatsen in deze discussie?

Martijn van Silfhout
Studentnummer: 1511130

Bachelorscriptie
Interieurarchitectuur
Scriptiebegeleider: Jopje Bakker
Hogeschool voor de Kunsten Zwolle
20 januari 2014

Voorwoord

Met trots presenteer ik mijn Bachelorscriptie 'Hedendaags Traditionalisme' waarmee ik de eerste afstudeerfase van mijn studie Interieurarchitectuur aan de Hoge School van de Kunsten in Zwolle afrond. De scriptieperiode was, in combinatie met mijn stage bij Studio Linse in Amsterdam, een periode van hard werken. Desalniettemin heb ik door het houden van verschillende onderzoeken, interviews en gesprekken het ook als een interessante en verdiepende periode ervaren.

Tijdens het opstellen en schrijven van deze scriptie ben ik door een aantal mensen ondersteund. Allereerst wil ik mijn begeleidster, Jopje Bakker, bedanken voor de zeer prettige begeleiding, adviezen en de vrijheid die ik kreeg voor het uitvoeren van dit thema. Ook mijn 2de lezers, M.Beckers, P.Weijman en R.Weijman wil ik bedanken voor hun frisse blik en commentaar, waardoor ik mijn scriptie verder heb kunnen afstemmen. Als laatste wil ik mijn ouders, vrienden en medestudenten bedanken voor de geboden hulp, support en motivatie.

Met deze scriptie komt een einde aan een leerzame en boeiende periode. Deze scriptieperiode heeft plaatsgevonden van 1 januari 2013 tot 20 januari 2014.

Bennekom, 20 januari 2014

A handwritten signature in dark ink, consisting of a stylized 'M' followed by a horizontal line that extends to the right.

Martijn van Silfhout

Inhoud

Inleiding

“Er is een architectuur die onmiskenbaar van het hier en nu is, maar eruit ziet alsof ze in deze vorm al jaren voorkomt. Een passende naam voor deze architectuur is hedendaags Traditionalisme. Deze naam geeft globaal aan wat de twee voornaamste kenmerken zijn van deze architectuurvorm. Het is namelijk eigentijds, maar ook van alle tijden.”¹ Na een periode van ongeveer 8 jaar zien we dat vandaag de dag dit hedendaags Traditionalisme steeds populairder wordt, zij het niet dat inmiddels de meerderheid van de architecten, architectuurcritici en historici deze architectuurvorm al heeft geaccepteerd. Toch zijn er nog vele Nederlandse architecten, critici en historici die het Modernisme blijven beschouwen als de leidraad voor architectuur in onze samenleving.

De zoektocht naar een nieuwe identiteit staat in deze scriptie feitelijk centraal. Het verleden wordt steeds vaker als inspiratie gebruikt voor een ‘nieuwe’ architectuur, waarbij de historische morfologie, ofwel de *genius loci*, als inspiratie wordt gebruikt voor stedenbouwkundige en architectonische ontwerpen. In de huidige ‘revivalarchitectuur’ resulteert dit volgens critici veelal in interpretaties van bestaande, historische verschijningsvormen die zijn aangepast aan de huidige maatstaven van luxe en comfort.

In deze scriptie richt ik mij in het bijzonder op het spanningsveld dat tussen de voor- en tegenstanders van de hedendaagse traditionalistische architectuur . Want hoe verhouden architecten, architectuurhistorici, critici en potentiële bewoners zich ten aanzien van deze architectonische verschijningsvorm en hoe moet ik mij als toekomstige architect plaatsen in deze huidige discussie over het hedendaags Traditionalisme? Om hier achter te komen zal ik mij in een zelf opgezet veldonderzoek inleven in de standpunten van zowel architecten, critici, historici als van bewoners.

Om in deze discussie tot een enigszins relevant standpunt te komen, heb ik naast een uitgebreid praktijkonderzoek deze scriptie ingedeeld in zes delen. In deze delen beschrijf ik onder meer wat het Traditionalisme precies inhoudt, wat de positieve en negatieve punten zijn t.a.v. het Traditionalisme, wat filosofen zeggen over de eerlijkheid en echtheid, wat de psychologische verklaringen zijn voor de acceptatie van het Traditionalisme en welke ethische factoren een rol spelen in deze architectuur.

1

Traditionalisme

Wie wij zijn, wordt mede bepaald door wat er aan ons is voorafgegaan. Alles heeft een geschiedenis, zelfs als het er een breuk mee vormt. Elk nieuw begin veronderstelt iets ouds. Andersom geldt dat tradities steeds opnieuw worden uitgevonden, dat tradities zich steeds vernieuwen, in vorm en inhoud. Tradities zijn hedendaagse interpretaties van iets wat al eerder bestond. Men bouwt voort op het bestaande om iets te optimaliseren.

Bouwen naar bekende en/of minder bekende historische voorbeelden is een veel voorkomend verschijnsel in de architectuurgeschiedenis. Sinds de negentiende eeuw zijn er verschillende fasen aan te wijzen waarin tradities een grote rol hebben gespeeld in de Nederlandse architectuur. Met een onmiskenbaar hoogtepunt in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw. "Een grote rol in deze periode speelden de architecten van de Delftse school, opgericht door M.J. Granpre Moliere die streefde naar een architectuur. Deze was gebaseerd op universele normen en waarden. Daarnaast wilde men de traditie van de Nederlandse plattelandsbouw in ere houden. Deze traditie was een reactie op de Amsterdamse School die volgens de traditionalisten te decoratief was ingesteld. Architectuur moest nederig zijn en vooral niet opvallen. De schoonheid ligt in de eenvoud van een goede harmonie tussen

ruimte, massa en licht. De functie van een gebouw moest tot uitdrukking komen in de vorm. Daarom werd ook een groot onderscheid gemaakt in de vormgeving van woonhuizen (simpel en ingetogen) en publieke gebouwen als stadhuizen en kerken, die juist monumentaal moesten zijn om hun functie te benadrukken."¹ "Men wilde terug naar de herinneringen van de Europese stad van voor de industrialisering, naar het ideaalbeeld van de arcadische en harmonische samenleving in Nederland."² De aansluiting bij verschillende tradities, het voortbouwen op wat voorgangers tot stand hadden gebracht en de herkenning van het voorafgaande werd toen gezien als een uitweg uit het negentiende-eeuwse Historisme, "een stroming waarin veel werd teruggegrepen op willekeurige stijlen uit het verleden."³ en als een alternatief voor het opkomende functionalisme waarbij de vorm van een bouwwerk het gevolg was van de functie die het moest vervullen. "Daarbij diende het ook als een alternatief voor de Amsterdamse school die zich kenmerkt door het gebruik van expressieve en door de scheepvaart geïnspireerde gevelversieringen en maritieme motieven."⁴ Een van de bekendste voorbeelden van de Delftse School is het Museum Boijmans van Beuningen in Rotterdam. Dit museum illustreert de relatie met het rationalisme van Berlage. Indachtig het ontwerpprocedé van Berlage is het gebouw vanuit de plattegrond opgebouwd. Op deze manier is de indeling en de ordening van de ruimtes bepalend voor het uiterlijk.

A. Van der Steur, Boijmans van Beuningen Museum, Rotterdam 1935

- 1 Rotterdam, Architectuur in Rotterdam
- 2 Heuvel & Verbrugge, 2005
- 3 Anker en Hoek 2011
- 4 Weessies en Schaik 2005

In de eerste jaren na de Tweede Wereld oorlog realiseerde de protagonisten van deze vooroorlogse generaties hun laatste belangrijke werken en daar leek elke vorm van verstandhouding met tradities te smoren in de massale aanvaarding en omarming van het moderne als product en uitdrukking van de eigentijdse samenleving.

Bijlmermeer, Westelijke tuinsteden Amsterdam 1968-1969

Na de Tweede Wereldoorlog was er een grote behoefte aan een nieuwe wereld. Deze behoefte werd gerealiseerd in bouwactiviteiten als nooit tevoren. Er waren namelijk in de oorlog zo'n half miljoen woningen verloren gegaan. Dat verlies moest in een klein tijdsbestek worden goedgeemaakt. "De nieuwe 'droomwijken' moesten de geest van vernieuwing en moderniteit uitstralen. Licht, lucht en ruimte waren daarin de functionele sleutelwoorden. Bij de aankondiging van de nieuwe wereld hoorden ook sociale saamhorigheid, collectieve en gemeenschapszin. Er moest een nieuwe wereld worden opgebouwd en dat kon alleen met gezamenlijke inspanningen. De vormtaal van de architecten was daarvan een uiting: eengezinswoningen in rijtjes en lage, lichte flatwoningen van drie of vier bouwlagen, recht toe recht aan, opgezet in stroken of geometrische patronen, met daartussen grote, groene open ruimten."¹ Bekende voorbeelden zijn; de westelijke tuinsteden in Amsterdam, Pendrecht en Hoogvliet in Rotterdam en Riviereneiland in Utrecht.

functionalistische regel dat: de vorm uit de benodigde handelingen bij woon en werkverkeer moest voortkomen. En door de Postmoderne gedachte dat er geen lineaire ontwikkelingsgang in de geschiedenis mogelijk is en er dus niet gestreefd moest worden naar het allernieuwste in technologie en in vorm, maar dat alles ooit al eens geweest en gedacht is, heroverde een op tradities gebaseerde architectuuropvatting terrein, zij het in Nederland relatief laat in vergelijking met andere Europese landen. "Het grote verschil met het Modernisme is dat het Postmodernisme vroegere bouwstijlen verwerkt in de architectuur. Hierbij wordt gevarieerd met kleuren, materialen en vormgeving. Ook worden verschillen vroegere stijlen door elkaar heen gebruikt en gemengd met de principes van de moderne beweging."¹

Voorstanders van deze op-oud-lijkende ,herkenbare gebouwen lijken goede redenen te hebben voor hun voorkeur. Maar kritiek is er evengoed. Vooral in de wereld van de architectuur. In de terminologie die critici in hun stukken hanteren schuilt vaak iets van ironie. Een zekere minachting voor de architecten die deze architectuur maken en voor de mensen die het op prijs stellen, is zichtbaar en voelbaar. Dit blijkt uit een inventaris van de begrippen die ik veelvuldig tegen ben gekomen in de door mij gelezen teksten. Een keuze uit de gebruikte terminologie bewijst deze denigrerende toon in de architectuur-recensies

Nostalgie, onbehagen, hang naar verleden, sfeer, gevoelens, gezelligheid, geborgenheid, veiligheid, anachronisme, ontkenning van de huidige tijd, vluchten naar het verleden, bang voor de toekomst, maakbaar verleden, verzonnen verleden, historiserend, romantisch, retro-architectuur, interpretatie, hedendaags Traditionalisme, geconstrueerd verleden en belevingswereld

Opvallend aan de stellingen en standpunten is dat er vrijwel iedere keer wordt verwezen naar Nederland als Modernistisch paradijs. Zelfs nog in teksten van deze tijd, zoals deze: "Buitenlanders denken nog vaak dat Nederland qua architectuur en stedenbouw een modernistisch paradijs is en hebben geen flauw idee dat het hedendaags Traditionalisme hier in sterke opkomst is."² Het lijkt erop dat het merendeel van de critici de traditionalistische vormtaal in het begin niet al te serieus nam. Nu steeds meer insiders begrijpen dat er behoefte aan deze vertrouwde en herkenbare vormtaal bestaat en men moet accepteren dat de woonconsument steeds meer te zeggen heeft, is er een toenemende waardering voor deze nieuwe stijl

2a

De positieve punten t.a.v het Traditionalisme:

‘Oud en vertrouwd’ zo wordt hedendaags Traditionalisme in de architectuur gekarakteriseerd, onder andere door Bernard Hulsman. Hij is een groot voorstander van deze hedendaagse vormtaal en schreef er lovend over in zijn vaste column in het NRC Handelsblad. “Volgens Hulsman is hedendaags Traditionalisme een uitstekend antwoord op de actuele behoefte aan ‘beslotenheid, herkenning, geborgenheid en het zoekende naar het vertrouwde’. Ook architectuurhistoricus en schrijver Vincent van Rossem en Hans Ibelings delen deze waardering. Vooral over de ontwerpen van Rob Krier en Sjoerd Soeters zijn beiden vol lof.”¹ Deze hedendaagse architecten streven naar een aangename verblijfsplaats als uitgangspunt. Zij nemen dan ook de stedelijke historie en de traditionele gebouwtypen als startpunt van hun ontwerppraktijk. Maar dit wordt lang niet altijd gedaan. Veel hedendaagse gebouwen negeren de omgeving en bouwen vanuit een ingebakken idee over universele vormen die overal geplaatst kunnen worden, wat in wezen een kenmerk was van de Moderne traditie. Ook is het vaak een te grote zucht naar een ego-document waardoor een gebouw te autonoom wordt en zich daardoor niet kan voegen in de omgeving. In van Rossem’s betoog voor een traditionele architectuur zijn de sleutelwoorden

‘een mengsel van vernieuwing en vertrouwdheid’, ‘een zekere mate van herkenbaarheid’ en ‘een maximum aan variëteit’ terug te vinden. Van Rossem constateert dat nu eindelijk wordt ingezien, onder andere door Rob Krier en Sjoerd Soeters, dat de moderne woningproductie een ongekende eenvormigheid heeft opgeleverd en dat nieuwe oplossingen moeten worden gezocht. Dat dit onder meer een architectuur oplevert, die zich richt op het verleden, is één van de consequenties. Van Rossem vindt het onverantwoord en van een zekere arrogantie getuigen dat het verlangen naar traditionele architectuur door velen niet serieus wordt genomen: ‘De populariteit bij de kopers van huizen van catalogusarchitectuur met een karakterloze traditionele verschijningsvorm wordt door vele architecten vaak bekritiseerd als een verwerpelijke vorm van wansmaak. Dit is begrijpelijk, maar wel kortzichtig, want het geluk van de bewoner die bijvoorbeeld graag onder een puntdak wil wonen, kan niet zonder meer genegeerd worden’. Ook Hans Ibelings, publicist en tevens uitgever en hoofdredacteur van tijdschrift A10 en het boek hedendaags Traditionalisme in Nederland stelt vast dat de onmoderne architectuur (of het hedendaags Traditionalisme) door een grote groep architecten, architectuurcritici en historici niet gewaardeerd wordt. “Dat bewoners van dergelijke wijken doorgaans wel tevreden zijn met hun woonomgeving komt volgens Ibelings doordat voor veel woonconsumenten meer standing en allure uitgaat van traditionalistische architectuur en dat het ook niet zo kaal en ongezellig oogt als de ‘normale’ nieuwbouw. Het valt niet uit te sluiten dat deze voorkeur voornamelijk wordt bepaald door ‘een onbestemde nostalgie naar een verleden dat zij nooit hebben gekend’”¹ Ook Esther Voet (freelance journalist voor o.m. Vivenda) en ‘als stem van het volk’ propageert het Traditionalisme. “Ze riep modernistische architecten op eindelijk eens uit hun ivoren toren te komen. Een huis is immers geen kunstwerk om jezelf te vereeuwigen, maar een plek waar mensen moeten wonen. En mensen, die zijn vooral op zoek naar een warm nest en veiligheid, dus herkenbaarheid.”²

1 Rossem, 1999

1 Ibelings, 2004
2 Wissink 2005

Rob Krier, overview Brandevoort, Helmond 1996-2003

2b

Negatieve punten t.a.v. het Traditionalisme:

1 Modernistische gedachte

Dat het Modernisme nog steeds als een soort ijkpunt wordt beschouwd staat het Traditionalisme in de weg om op eigen waarde geschat te worden.

Vraag 5 van schrijver aan Sjoerd Soeters: *'Hoe kan het dan dat de meeste mensen van hedendaags traditionele gebouwen houden en architecten ze verachten?'*

Hij antwoordde: *"Er is net een boek uit dat heet oikofobie, dat betekent bang voor het eigene. In het laatste hoofdstuk wordt beschreven hoe inderdaad in de westerse ontwikkelde culturele wereld het gebruikelijk is geworden om neerbuigend, afwijzend of vernietigend te reageren op de veranderingen van eigen plek of eigen traditie. Waarom is het Modernisme niet nep? Er was was natuurlijk een enorm probleem. De stad die zich uitbreidde met verouderde middelen zorgde voor onhygiënische situaties, gezondheidsproblemen en slechte werkomstandigheden in fabrieken. Dus een deel van de modernistische agenda, licht lucht en ruimte en het verwijderen van de woonwijk van de vervuilde industrie was nog zo slecht niet. Daar zit zeker een redenering achter.*

Maar die redenering is heel erg verbonden met de fysieke en technische stand van zaken van dat moment. Nu is de industrie, althans voor het grootste deel, niet meer zo vervuילend. Nu hebben we allemaal een koelkast, hebben we allemaal een keurig functionerende wc en is de hygiëne toegenomen en worden er op gezondheidsgebied grote stappen gemaakt. Kortom we hebben een aantal maatregelen genomen, een aantal uitvindingen gedaan, een aantal technieken ontwikkeld die het mogelijk maken om in de oude stad heel comfortabel en goed te wonen. Het modernistische idee van de uiteengelegde stad is eigenlijk zwaar verouderd."

Het is vooral de nadruk op zuiverheid van stijl en eerlijkheid in constructie dat een blijvende erfenis is gebleken sinds het Modernistische reveil wat nog steeds is terug te horen in de kritiek op het Traditionalisme.

Waar de Modernisten destijds over vielen was dat individualiteit van een huizenform veelal te maken had met het verlangen naar status en onderscheiding van de ander. Maar ook de herkenbaarheid van iedere woning, de aandacht voor het decoratieve en de stempel die de bewoners zelf drukt op het eigen bezit door verfraaiing van de directe omgeving. Vandaag de dag blijkt de keuze voor Traditionalisme door dezelfde statusverhogende eisen te zijn ingegeven als vroeger. Is de hedendaagse kritiek ingegeven door eenzelfde afkeer tegen maatschappelijke ongelijkheid? Nee, nu is de situatie een totaal andere, zowel wat betreft de sociaaleconomische situatie als wat betreft de achterliggende redenen van de kritiek. In de modernistische, socialistische mensvisie van destijds moest architectuur tegen anachronistisch stijlgebruik ingaan. Iedereen moest gelijke kansen hebben. Deze zelfde Modernisten vonden dat het Traditionalisme ingaat tegen de architectuurwetten van functionele puurheid. Een interessante vraag is of de hedendaagse kritiek inderdaad nog steeds uitgaat van universele waarden en of men om die reden kritiek heeft op individualiteit, symboliek en ornament. Globaal gezien is dat inderdaad wel een achterliggende reden. Functionalisme is nog steeds het leidende principe in de architectuur. En waar de hedendaagse architectuur in die context nog eens extra over valt is het feit dat er in vergelijking met vroeger nu veel meer rijken zijn en dat deze rijken ook nog eens geen eigen cultuur met zich meedragen.

Het zijn veelal opdrachtgevers die geen culturele bagage hebben of door een bepaalde stand (bijvoorbeeld de adel of intelligentia) zich identificeren met een bepaalde stijl (zoals vroeger de Barok of Classicisme). Het is in deze situatie onverantwoordelijk om je als architect te verlaten op de wens van de opdrachtgever. Deze is a-historisch, ongefundeerd en niet geworteld in de cultuur of nationale vormtaal. Een ander verschil met de situatie in de jaren twintig is dat het destijds nog steeds ging om een vormtaal die in de bebouwde omgeving al voorkwam en zich inderdaad onderscheidde qua materiaalbehandeling, ornamentering, omvang en locatie t.a.v. de eenvoudige gebouwen. In de hedendaagse situatie is er geen relatie met de bouwcultuur van de plek en gaat het om een volkomen persoonlijk wensbeeld waarvan de status niet kan worden afgelezen aan de omgeving. Het zijn in zichzelf gekeerde, geïsoleerde, a-historische implantaten. Dat geldt met name ook voor de programma's van wijken; oorspronkelijk was geen huis hetzelfde en hadden ze stuk voor stuk een eigenheid. Maar in de huidige neo-traditionalistische wijken is deze variatie verdwenen. 'Willems is van mening dat een dergelijke vormtaal een "onduidelijk mengsel van historiserende fantasiestijlen' is die volgens hem nauwelijks een afspiegeling zijn van een werkelijke historische stijl. Dat vroegere stijlen en trends in de architectuur terugkeren is volgens Willems onvermijdelijk, maar met de nostalgische overwegingen die hieraan ten grondslag liggen is hij het niet eens.'¹

"Ook Dettingmeijer is niet erg te spreken over de huidige ontwikkelingen in de Nederlandse architectuur en pleit dan ook voor meer onderzoek naar wat Traditionalisme werkelijk betekent. Volgens hem leidt deze onwetendheid eerder tot het verzinnen van tradities dan dat het aan enige traditie refereert."²

1 Willems 2003
2 Dettingmeijer 2004

Met name valt Dettingmeijer over de architectuur die traditionele en regionale trekjes vertoont terwijl er in de directe omgeving nauwelijks enige traditie valt te bespeuren. Genoeg redenen om als architectendom je stem te laten horen. “In het Architectuur Jaarboek van 2007/2008 wordt de schuld van deze iconische architectuur niet zozeer aan de architect gegeven maar aan bestuurders en opdrachtgevers, die daarmee de kopers willen verleiden en de politici of corporatiedirecteuren willen bevredigen.”¹ Interessant is dat juist dit a historische aspect het hedendaags Traditionalisme dichterbij het Modernisme brengt.

De kritiek van het Modernisme op de traditionele stijlen was dus dat het zich identificeerde met een leefstijl die allang niet meer geldig was in de cultuur. De Barok-ornamenten drukten de macht van het vorstendom uit. Nu geldt dit als een loze, holle versieringsvorm in een democratische burger-maatschappij. Deze zelfde kritiek op de holheid van de gekozen bouwvorm, dus op het a-functionele, klinkt ook nu: Ibelings benadrukt het probleem van de kritiek op wijken als Leliënhuysen, Schuytgraaf en Vathorst op een historische manier door uiteen te zetten dat bij elk Traditionalisme aansluiting op het voorgaande voorop staat en niet het streven naar vernieuwing. De waardering voor het verleden en het niet telkens opnieuw uitvinden van het wiel zijn daarbij belangrijk. “Ibelings durft zelfs te beweren dat de hedendaagse traditionalisten een stuk radicaler zijn ‘dan hun vertrouwd aandoende en soms zelfs ronduit bedagde architectuur doet vermoeden juist omdat ze zich durven te verzetten tegen de traditie van het nieuwe.’”²

Wat betreft de kritiek op de onoprechtheid van de architectuur hebben de hedendaagse critici in wezen ook meer redenen tot afwijzing van deze bouwwijze, dan de Modernisten destijds. “Zo schreef Maarten Willems, freelance publicist een column waarin hij van mening is dat historiserende architectuur ‘bouwtechnische eerlijkheid en ‘programmatische onzuiverheid’ ontbeert waardoor het tot ‘onechte architectuur’ leidt.”³ Als voorbeeld van deze oneerlijkheid noemt hij het rieten dak dat vroeger een noodzakelijk kwaad was, die nu refereert aan de gevoelens van oudhollandse gezelligheid en kleinschaligheid.

“Van functionele puurheid is in deze ornamentale stijl geen sprake, maar daar bovenop komt ook nog eens het gegeven dat achter de historisch aandoende gevel moderne kantoren en woningen schuilen.”¹ Zo oordeelt Maarten Willems over de vertaalslag die de huidige bouwtechniek maakt door een oneerlijke toepassing van, weliswaar authentiek uitziende, nieuwe materialen en een dito vormtaal wat volgens hem uiteindelijk resulteert in gimmicks. Rob Dettingmeijer schuift aan bij deze bewering van Maarten Willems. Ook hij is niet erg te spreken over de huidige ontwikkelingen in de Nederlandse architectuur en pleit dan ook voor meer onderzoek naar wat Traditionalisme werkelijk betekent. Volgens hem leidt deze onwetendheid eerder tot het verzinnen van tradities dan dat het aan enige traditie refereert. Wat is de echte werkelijkheid in deze wereld en wat is de eerlijkheid van materiaal nog waard? Zijn dit oude materialen die beproeft zijn, oude types die herkenbaar worden hergebruikt of zijn dit de nieuwe technologische materialen waarmee alles mogelijk is?

Traditie is de illusie van Eeuwigheid

Woody Allen, Deconstructing Harry (1997)

1 Boer 2010

2 Ibelings, hoofdstuk 2 2004

3 Willems, Nostalgie is ook niet meer wat het geweest is 2003

1 Ibelings, hoofdstuk 2 2004

3

Filosofen over het thema: eerlijkheid en echte werkelijkheid

Negen van de tien door de architectencritici genoemde begrippen als nostalgie, identiteit, onbehagen, hang naar verleden, sfeer, gevoelens, gezelligheid, geborgenheid, veiligheid, anachronisme, ontkenning van de huidige tijd, vluchten naar het verleden, bang voor de toekomst, maakbaar verleden, verzonnen verleden, historiserend, romantisch, retro-architectuur, interpretatie, hedendaags Traditionalisme, geconstrueerd verleden en belevingswereld, geven niet veel blijk van waardering voor deze traditionele verschijningsvorm. Ze worden dan ook veelal gebruikt omdat men nog niet goed weet hoe deze nieuwe architectuurstijl omschreven moet worden. Dit blijkt ook uit het feit dat verschillende termen soms door elkaar heen worden gebruikt; Bernard Hulsman bijvoorbeeld noemt de architectuur dan weer Postmodernistisch, dan weer neo-traditionalistisch, Hans Ibelings schrijft over onmoderne architectuur, maar plaatst de architectuur tegelijkertijd onder de noemer van het hedendaags Traditionalisme

Ondanks de waardering van de woonconsument krijgt deze hedendaagse stijl nog veel kritiek. Men vindt het a historisch, niet passend in het platte Hollandse landschap, men vindt het kunstmatig en ziet het vormgegeven als een Disneyland-achtig

toneel ofwel een beleveniseconomie. Dat men het over het algemeen een postmodern verschijnsel vindt, is wel duidelijk.

Dit laatste begrip 'beleveniseconomie' is afkomstig van de sociologen Joseph Pine en James Gilmore die in hun boek 'The Experience Economy', uit 1999, betogen dat ons economische systeem steeds meer gebaseerd is geraakt op het verkopen van 'belevissen' in plaats van goederen.

Het andere begrip 'Disneyficatie' is afgeleid van pretparken als Disneyland en Disneyworld. "Het zijn plaatsen waar alles veilig is en waar men vermaakt wordt. Werelden waar geen onplezierige verrassingen plaatsvinden en alles is geregisseerd. Dit concept, geprojecteerd op de wereld buiten deze themaparken, heet Disneyficatie en is in de wereld geroepen door de Franse filosoof Jean Baudrillard."¹ "Deze Franse klassiek intellectueel, die zich heeft ontwikkeld tot een toonaangevende denker over wat men de postmoderniteit noemt, analyseert in zijn werk onze hedendaagse wereld. Het Amerikaanse pretpark Disneyworld in Florida bestempelde hij als hét centrale model voor de Amerikaanse hedendaagse cultuur."² Sinds Baudrillard zijn indringende observaties publiceerde, ergens in de jaren '80, is het erg lastig geworden om niet voortdurend waar te nemen, dat onze leefomgeving inderdaad geleidelijk een aantal kenmerken van een pretpark heeft aangenomen. Baudrillard overdacht de mechanismen die tot deze situatie hebben geleid. "Zo analyseerde hij de Amerikaanse cultuur als een systeem, dat doorlopend in de weer is om via allerlei signalen duidelijk te maken dat "the American Dream" realiteit is. Die realiteit wordt belichaamd in Disney-figuren als Donald Duck en Mickey Mouse. Disneyland en vergelijkbare pretparken dienen als een soort krachtcentrales om Amerikanen op te laden met deze illusie. De hele samenleving is erop ingericht om de droom in stand te houden door te doen alsof het waar is."³ Baudrillard wijst daarom simulatie en nabootsing aan als meest wezenlijke kenmerken van de Amerikaanse maatschappij en in het kielzog daarvan, de geamikaniseerde rest van de wereld. "Simulaties komen in onze tijd steeds meer in plaats van de werkelijkheid en zijn een werkelijkheid op zichzelf geworden, die de werkelijkheid buiten de simulatie bepaalt. Zulke simulaties bootsen een wereld na waar geen origineel meer van is; het origineel is verdwenen in de simulatie en de simulatie wordt het model voor de 'echte' wereld, die hierdoor, in Baudrillards woorden, 'hyperrealistisch' is

1 Deursen 2001

2 Schilstra 2009

3 Schilstra, 5. samenvatting 2009

geworden, echter dan echt. In zijn boek 'Simulacra et Simulation' beschrijft Baudrillard de 'precessie van simulacra' die kenmerkend is voor onze tijd. Een 'simulacrum' is een nabootsing, een kopie. Baudrillard gebruikt het begrip ook in de zin van 'teken', 'signaal'. 'Precessie van simulacra' houdt in dat tekens in een voortschrijdend proces steeds meer van hun oorspronkelijke betekenis verliezen."¹ Hij omschrijft deze fasen van het simulacrum als volgt:

1. *"Het simulacrum is een verwijzing naar een fundamentele werkelijkheid"*
2. *Het maskeert en perverteert een fundamentele werkelijkheid*
3. *Het maskeert de afwezigheid van een fundamentele werkelijkheid*
4. *Het heeft geen relatie met welke werkelijkheid"*²

"Het verdwijnen van een relatie met de werkelijkheid heeft voor de omgang met het simulacrum verschillende gevolgen: wanneer het simulacrum geen hogere waarden meer representeert, komt de nadruk op de beleving ervan te liggen."³ Een bouwwerk als kerk, bijvoorbeeld, kan geen hogere religieuze waarde meer oproepen wanneer men niet in die waarde gelooft. Het bouwwerk is er dan nog slechts om een beleving of belevenis op te roepen een 'net alsof'-ervaring: precies wat er in de huidige werkelijkheid gebeurt. Het algehele opleuken van de samenleving genereert pogingen om oude waarden weer in ere te herstellen, die zich uiten in restauratieve en nostalgische tendensen en een voorkeur voor hyperrealistische situaties, waarin simulatie samenvalt met werkelijkheid en omgekeerd.

"Tot dusver is Disneyficatie het meest doorgedrongen in de westerse wereld, maar zien we in winkelcentra, hotels, stations, vakantieoord, restaurants en ook woningbouw steeds meer resultaat van deze stijl ook in Europa. Architecten ontwerpen veelal vanuit een Disneyvisie waarbij consumptie de vorm leidt en niet de functie. De context, het totaal, is belangrijker dan het concept zelf. De ervaring moet optimaal zijn: een volmaakt verblijf in een perfect georganiseerde wereld met het publiek als acteur."⁴

Deze waardering van schijn en werkelijkheid is ook in de architectuur van nu terug te vinden volgens critici als Dirk van de Heuvel. Hij schreef in 2006 een artikel over het vervreemdingseffect van historische oude gebouwtypen. Van de Heuvel opende zijn column met de titel 'Toonbeeld van een eigentijds antwoord op de vermeende onmenselijkheid van de modernisten'. In dit artikel ging hij in op kasteel Leliënhuize, ontworpen door Sjoerd Soeters en een van de kastelen die deel uitmaakt van project Haverleij. Van de Heuvel was alles behalve positief gezind over dit project. Zo zei hij "Het idee om de woonbebouwing te concentreren in 'kastelen' om zo het landschap open te houden sprak me erg aan. Echter, bij bezoek aan de nieuwe wijk werd ik overspoeld door een diepe teleurstelling, gevolgd door een zware aanval van nostalgie. Hier is werkelijk niets 'oud en vertrouwd' meer! De vroegere polders zijn omgetoverd tot het meest surrealistische landschap dat ik ooit heb aanschouwd. Ik begrijp niets van deze omarming van deze nieuwe trend. Niets is zo vervreemdend, en voelt zo bedreigend aan als deze nep neo-traditionalistische bezweringen van het moderne leven. Er is werkelijk niets authentiek en zeker is het niet fijn 'besloten', of oud en vertrouwd – het voelt vooral benauwd en benepen."¹

Michael Graves, The Swan, Orlando 1987

1 Schilstra, 5. samenvatting 2009
2 Identiek
3 Identiek
4 Deursen 2001

1 D. v. Heuvel 2006

Sjoerd Soeters, kasteel Leliënhuysen, Haverleij, Den Bosch, 2005-2006

Nu zeven jaar later heb ik Dirk van de Heuvel het bovenstaande stukje tekst nogmaals voorgelegd en gevraagd of hij nu in 2013 nog steeds met verbijstering kijkt naar de inmiddels grotendeels geaccepteerde trend in ons land. Zo antwoorde hij: 'Het lachwekkende en tegelijk ook treurige, is dat de hedendaagse traditionalisten zich beroepen op de geschiedenis van de plek, zonder enige kennis over de vroegere bouwstijlen. Daarbij wordt vergeten dat de moderne architectuur en stedenbouw inmiddels ook deel uitmaken van de geschiedenis en die voor hele generaties al 'oud en vertrouwd' zijn. Helaas moet je constateren dat nog steeds de huidige traditionalisten de kennis en kunde ontberen. Het Neo-Traditionalisme is vooral potjeslatijn, een vorm van kwakzalverij met een bijpassende verzameling aan formules voor de getourmenteerde geest van burgers met een tophypotheek, een grote auto en een te snelle internetverbinding'.

Wat hierin doorklinkt is kritiek op de Disney-achtige wereld van dit soort kunstmatige vinex-wijken. Dit levert voor veel critici een vervreemdingseffect op, omdat het een historische bouwstijl suggereert die niet in de werkelijkheid op die locatie voorkwam. Het verwijt treft vooral de commerciële architect die zich door de smaak van het publiek laat leiden zonder inhoudelijk een eigen visie te tonen.

Van Manen architecten, Vathorst, Amersfoort, 2006-2007

4

De psychologische verklaring van de keuze voor het Traditionalisme:

Naarmate de tijd verstrijkt en de traditionalistische wijken meer worden bewoond lijkt de felheid van de kritiek enigszins af te nemen en lijkt het een steeds meer verklarend karakter te krijgen. De discussie concentreerde zich in eerste instantie nog op de uiterlijke verschijningsvorm van Leliënhuize en soortgelijke woonomgevingen als Schuytgraaf en Vathors. Steeds meer critici zien vanaf 2004/2005 in dat het onvermijdelijk is dat een neotraditionalistische architectuur verschijnt en wordt gewaardeerd. De kritiek is berustend; dit wil niet zeggen dat critici zich neerleggen bij het verschijnsel maar verder kijken dan de vormtaal, namelijk naar de sociaal-culturele en maatschappelijke waarden: waar komen de gevoelens van nostalgie vandaan en wat is er in de maatschappij aan het veranderen dat leidt tot deze herkenbare wijken gebaseerd op het verleden?

Eerste verklaring: maatschappij op drift

"Ibelings tracht het ontstaan van het hedendaags Traditionalisme te verklaren door te stellen dat het een uiting is van de te snel veranderende maatschappij als gevolg van de voortdurende modernisering.

'Rationalisatie, schaalvergroting en abstractie leiden tot het verbreken van de betovering en daarmee tot het verlies van, traditionele, betekenis."¹

Vraag 9 van schrijver aan Sjoerd Soeters: *'Is dit volgens u ook de belangrijkste oorzaak voor de opkomst van deze hedendaags traditionele stijl?*

Hij antwoordde: *"Na de Tweede Wereldoorlog toen het Modernisme in de Nederlandse woningbouw echt werd uitgerold, moest er voor gezorgd worden dat er in een klein tijdsbestek zo veel mogelijk woningen gebouwd zouden worden. Er zijn toen veel gebouwen gerealiseerd die eigenlijk dienen als een soort van opbergkasten voor anonieme bijen. In een samenleving waar de middelen toenemen en waarin het individu steeds belangrijker wordt willen mensen zich onderscheiden. Dit kan door de manier van wonen of door de status van een woning die voor velen een meetpunt is van succes. Het schijnt zo te zijn dat mensen, wanneer ze hun inrichting, hun bankstel of een eettafel gaan uitkiezen, spelen met de gedachte: "Bij welke sociaal culture groep hoor ik, en wat hoort bij mij en mijn positie."²*

Tweede verklaring: Gevaar van Lifestyle architectuur

Een andere oorzaak wordt gezocht in het nomadische gevoel in onze huidige cultuur. "Zo valt het Dettingmeijer op dat de combinatie van verschillende architectuurstijlen uit verschillende periodes in toenemende mate prominent aanwezig is op plekken waar identiteit zou moeten worden gecreëerd. Dit gevaar van het hedendaags Traditionalisme schuilt er in dat opdrachtgevers en bewoners hun woonomgeving als een vorm van lifestyle zijn gaan beschouwen."³ Hiermee wordt bedoeld dat het voor wijken kan betekenen dat er geen tot weinig variatie in bewoners aanwezig zal zijn. Aangezien toekomstige bewoners liever bij hun eigen soortgenoten (met dezelfde leefgewoontes) zullen gaan wonen. Dit kan zorgen voor onbegrip voor andere wijken, of gemeenschappen. De omgeving en de uitstraling van de wijk zal mede de oorzaak zijn voor dit gevaar. Zo is bijvoorbeeld duidelijk te merken in wijk Leliënhuize dat de bewoners voor een groot deel in dezelfde levensfase zitten en het gemiddelde inkomen per huishouden hoger ligt dan gemiddeld. Er wonen niet tot nauwelijks mensen van buitenlandse afkomst in deze wijk.

1 Ibelings, hoofdstuk 2 2004

2 Soeters 2013

3 Dettingmeijer, New traditionalism in the Netherlands 2004

Derde verklaring: Verlangen naar de Genius Loci

"In het verleden leidden met name klimaat en bodemgesteldheid tot een specifieke dorpsopzet of woningtype. Ook de beperkte beschikbaarheid van materialen in bepaalde regio's en de afwijkende maatsystemen van bijvoorbeeld bakstenen veroorzaakten verschillen. Met de huidige bouwtechniek, klimaatbeheersing en de ruime beschikbaarheid van vrijwel elk materiaal vallen dergelijke verschillen nagenoeg weg."¹ Niet alleen deze tastbare verschillen spelen vandaag de dag een grote rol in de architectuur. Ook de cultuurhistorische betekenis van de plek kan bijdragen aan de beleving van de architectuur en zijn omgeving. Dit wordt ook wel de geest van de plek ofwel de Genius Loci genoemd. "In de oudheid werd met dit begrip de beschermende geest van een bepaald gebied bedoeld;"² tegenwoordig gebruikt men het vooral in de overdrachtelijke zin, om de 'eigenheid' van een locatie te benadrukken. De genius loci duidt in dit geval op de kenmerkende hoedanigheid van een plaats of op een unieke, plaatsgebonden atmosfeer. Deze beleving van de plek wordt door veel architectuurcritici gezien als het zwakke punt van het hedendaags Traditionalisme. Dit omdat deze hang naar een vaste, vertrouwde plek niet zou overeenkomen met de meer nomadische en vluchtige beleving die onze cultuur eigen is.

"In 1980 verscheen het boek Genius Loci: towards a phenomenology of architecture van Christian Norberg-Schulz waarin hij de fenomenologie van de architectuur beschrijft. 'Norberg-Schulz observeert en beschrijft het landschap niet op wetenschappelijke maar op filosofische wijze. Fenomenen, tastbare maar ook niet-tastbare dingen, dragen bij aan het karakter van een plek, beter gezegd aan de geest van die plek; de genius loci. Volgens Norberg-Schulz ontlenen plaatsen hun identiteit aan de geschiedenis van de plek. Zo is architectuur volgens hem in staat om een plaats te maken, architectuur geeft de plaats bestaansrecht en verbindt er betekenis aan. De begrippen 'ruimte' en 'karakter', naast 'oriëntatie' en 'identificatie' staan centraal in de gedachting van Norberg-Schulz; mensen kunnen zich uitsluitend ergens thuis voelen wanneer zij zich kunnen oriënteren en identificeren met hun directe omgeving. Norberg-Schulz verkondigde als één van de eersten dat de cultuurhistorische betekenis van een plek bij kan dragen aan de beleving ervan en dat architectuur in staat is een relatie met het omringende landschap aan te gaan en het karakter ervan te versterken."³

1 Groenendijk 2009

2 Griffioen 2008

3 Norberg-Schulz 1980

Dit voor de tijd vooruitstrevende boek werd door weinigen met open armen ontvangen, omdat de heersende denkstroming toen het functionalisme was. De functionalistische architectuur gaat juist uit van een neutrale, universele plek die geen specifieke individualiteit heeft. Het gaat hen om de algemene, puur functionele eisen en om een vormtaal en materiaalkeuze gebaseerd op de massa. De laatste jaren wordt er echter steeds vaker impliciet en expliciet naar de geest of het karakter van een plek verwezen.

Een van de vele filosofen die geïnspireerd is door Norberg-Schulz is de Nederlandse kunsthistoricus Michael van Hoogerhuyze. Hij beweert dat hoe iemand reageert op de ruimte en hoe sterk zijn binding is met de omgeving terug te leiden is naar vorige ervaringen, misschien wel in de kinderjaren. Zo zegt hij "in onze eerste speelruimte waren al veel elementen aanwezig die later een rol kunnen spelen in onze ruimte-ervaring. Plekken die verboden zijn, die gevaar opleveren, de grens waar achter de onbekende wereld begint, plaatsen van ontmoeting, van beslotenheid etc.' Die eerste ervaringen verschaffen ons de elementaire verschijnselen waarmee we onze situatie kunnen omschrijven en de begrippen waarmee we ons in een ruimte kunnen oriënteren. Onze latere ideeën omtrent openheid, beslotenheid, het onbekende, de grens tussen binnen en buiten, bekend en onbekend, veilig en gevaarlijk, voor en achter enz. hebben zich vanuit deze ervaring ontwikkeld en zijn door nieuwe ervaringen getransformeerd, aangevuld en opgeladen met emotionele betekenissen. In de praktijk zullen veel mensen van dezelfde generatie in een cultuur vergelijkbare ervaringen gehad hebben, zodat veel van die betekenissen bij verschillende individuen gemeenschappelijke elementen zullen bevatten. Als een mens zich wil kunnen oriënteren en als mens wil handelen, heeft deze elementen nodig in de eigen omgeving die drager kunnen worden van betekenissen. Het omschrijven van een plek komt dan neer op het beantwoorden van de vraag in hoeverre in een bepaalde ruimte elementen aanwezig zijn die de gelegenheid geven om in die ruimte ook werkelijk betekenissen te onderscheiden. Dat is dan ook de reden dat het van belang is dat binnen een artificiële ruimte de vormgever genoeg elementen heeft ingebouwd die dragers zijn of kunnen worden van betekenissen."¹ "Het proces van onderscheiden van betekenissen kent een persoonlijk element. Een gebruiker van een ruimte wil liever betekenissen zelf ontdekken of toekennen, dan klakkeloos de betekenissen, die al door een ontwerper zijn ingebouwd, accepteren.

Het is een bekend verschijnsel dat in een nieuwbouwwijk woongebieden, openbare plantsoenen en speelruimtes worden ontworpen en nadrukkelijk als zodanig herkenbaar zijn, maar dat gebruikers die plekken op een totaal andere manier van betekenissen voorzien. De openbare ruimte wordt gebruikt om de eigen auto te repareren, jongeren ontmoeten elkaar bij de bank, bedoeld voor de oplettende moeders bij de zandbak en de kinderen die in de zandbak thuishoren, spelen verstoppertje tussen de heesters van de zorgvuldig aangelegde plantsoenen of spelen tikkertje in de parkeergarage. In zo'n wijk kan een buitenstaander zich doorgaans slechts met veel moeite oriënteren. Er ontbreken in een dergelijke wijk gekke, zinloze, monumentale en raadselachtige elementen die de gebruikers in staat stellen zich werkelijk te oriënteren en zelf te beslissen wat de betekenis van die elementen zal gaan worden."¹

Vierde verklaring: Het belang van verhalen

Het hedendaags verlangen naar persoonlijke identificatie met de dingen, aangewakkerd door de beelden en beloftes van de massamedia en de reclamewereld, komt ook tot uitdrukking in de architectuur. Het is waarschijnlijk ook te beschouwen als een compensatie voor de identiteitsloze woonblokken van enkele decennia geleden. "Mensen zoeken naar verhalen om een voorheen anonieme plek eigen te maken. Een plek kan de plaats geweest zijn van een bepaalde gebeurtenis. Mensen in de omgeving kunnen nog van die gebeurtenis weten of niet, aldus Michael van Hoogerhuyze. Als men er van weet heeft zo'n plek een geschiedenis gekregen. Er is een gradueel verschil tussen plekken die zelf een rol hebben gespeeld in een geschiedenis en plekken die slechts het decor waren van een gebeurtenis."² Zo kunnen er ook verhalen de ronde doen over een plek die niet waar hoeven te zijn. Of verhalen die zijn aangepast om het interessanter te doen lijken. Toch als men de feiten niet kan onderzoeken en bewijzen is het verhaal, hooguit een hypothese voor een historicus. Het feit dat het verhaal verteld wordt kan al gevolgen hebben voor de plek. Als het verhaal een algemenere betekenis krijgt, meer dan alleen een anekdote, over de geaardheid van de plek kan het een mythe worden. In ieder geval zal dit verhaal of de mythe een belangrijke rol te spelen bij de analyse van een plek. Deze analyse is in eerste plaats gericht op het heden, zolang die beschrijving uitgaat van de direct waarneembare verschijnselen. Wanneer men de mythen, de verhalen en de geschiedenis rond een plek erbij betreft ontstaat er een relatie tussen het heden en verleden.

1 hoogerhuyze, Scenario 2007

2 Hoogerhuyze 2008

Krier & Kohl, Markthal wijk Brandevoort, Helmond, 2002-2003

Krier & Kohl, Buurtefeest in Markthal wijk Brandevoort, Helmond, 2007

Vraag 3 van Schrijver aan Sjoerd Soeters: 'Hoe interpreteert u de genius loci en wat is voor u de waarde ervan?'

Hij antwoordde: "De waarde van deze genius loci is bij ieder project weer anders. Je zou eigenlijk kunnen zeggen dat je de situatie altijd eerst moet bestuderen om hem te willen verbeteren, of te onthullen. Luigi Schutci zegt: "Dat bij alles wat je doet je eigenlijk jezelf de voorwaarde moet stellen dat je eerst laat zien wat er is en die beginsituatie verbetert. Je moet de situatie niet vernietigen. Verbeteren van de situatie betekent dus eigenlijk dat je eerst de situatie goed moet onderzoeken. Als je hem niet wil vernietigen moet je precies weten hoe de situatie in elkaar zit, wat zijn zwakke punten en wat zijn goede punten zijn. Vervolgens moet je proberen de goede punten beter zichtbaar ofwel voelbaar te maken of omhoog te werken en de zwakke punten op te lossen. Die genius loci is dus erg belangrijk, maar vooral op mondiale schaal. Om zo de commercie te vergroten. De waarde van deze genius loci was in het Modernisme wel anders. Deze Internationale stijl of het internationaal Modernisme maakt overal hetzelfde. Een beroemd voorbeeld is de galerie in Berlijn en het partij-gebouw in Cuba, ontworpen door Mies van de Rohe. Twee identieke gebouwen. Dit is natuurlijk fout want Cuba heeft zijn eigen geschiedenis en karakteristieken waar rekening mee gehouden dient te worden bij de ontwikkeling van een gebouw, wijk of gebied. In het geval van Java-eiland heeft de genius loci van de binnenstad van Amsterdam grote invloed gehad, aangezien het geconstrueerde eiland niet beschikt over een duidelijke geschiedenis. De vraag die speelde tijdens de ontwikkeling van dit gebied was: Kunnen we het eiland in zijn relatie met het water zodanig analyseren, dat we er iets mee kunnen doen?. Ook het vooral commerciële motief om een stukje van de sfeer van het centrum van Amsterdam mee te geven, heeft het ontwerp proces beïnvloed. Hier kwam de gedachten uit 'als we grachten maken kunnen we de kade's verlagen en krijgen we automatisch holle ruimtes waar je, ondanks dat het feitelijk plat is, een soort van interieur gevoel creëert'. Dit is een voorbeeld van hoe je de genius loci van een nabij gelegen plek kan transplanteren naar in dit geval het geconstrueerde eiland. In het geval van kasteel Leliënhuyze had ik, toen ik de kaart bekeek, direct een associatie met kasteel Loevestein. Na het zoeken in archieven kwamen wij erachter dat op diezelfde plek een kasteel had gestaan. Ik dacht: "Geweldig, het bewijs is geleverd.""

“In de Nederlandse stedenbouw en landschapsarchitectuur wordt de historische morfologie steeds vaker gebruikt als onderlegger voor de verkaveling van nieuwe stedelijke uitbreidingswijken. Maar echt nauwkeurig lijkt er niet altijd met de geschiedenis te worden omgesprongen; een verleden, een identiteit, wordt vaak geconstrueerd en heeft dan weinig tot niets meer te maken met de werkelijkheid.”¹ Dit omdat er niet altijd concrete en tastbare aanknopingspunten in de directe omgeving te vinden zijn die tijdens het ontwerpproces de *genius loci* van de plek kunnen ondersteunen, zoals bij Java-eiland het geval was.

Vraag 4 van schrijver aan Sjoerd Soeters: *‘Moet koste wat kost een link worden gezocht, of erger, worden verzonnen in de hoop dat het oorspronkelijke gebied daardoor zal herrijzen?’*

Hij antwoordde: *“Alles wat we maken is natuurlijk het creëren van iets dat er niet is geweest. Want hoe traditionalistisch ik ook mag worden beschouwd, ik ben niet alleen bezig met het kopiëren van de traditie. Ik ben bezig met het bedenken van dingen en voeg per definitie nieuwe dingen toe. Op het moment dat je iets nieuws maakt wil je dat het nieuwe tot leven komt. Eén van de manieren om de verbeelding van de woonconsument te versterken, is het vertellen van een verhaal die dat bijvoorbeeld betrekking heeft op de *genius loci*. Tijdens een voordracht aan de Rijksmonumentenzorg heb ik daarom ook aangegeven dat wij, als Nederlanders, te weinig meeslepende verhalen, anekdotes en literatuur in stand houden om het erfgoed in ons land te laten leiden. Gewoon verhalen over hoe mensen daar leefden of romans. Eerlijk gezegd is het niet eens zo belangrijk of het allemaal waar is of niet. Sir Walter Scott schrijft “there’s nothing so easy to invent as a tradition”. Je kunt een traditie ook bedenken. Je kunt hem ook creëren. Je kunt hem ook maken en dat mag ook!”²*

In 1999 werd het belang van cultuurhistorie bij nieuwe stedelijke ontwikkelingen eindelijk erkend en op de politieke agenda gezet. Bij grote nieuwbouwprojecten in Nederland stuitte men vaak op de fundamenteën en structuren van oude resten van Romeinse nederzettingen. Vaak werden er noemenswaardige archeologische ontdekkingen gedaan en werd er in veel gevallen Monumentenzorg of een andere instantie bijgehaald om het gevonden erfgoed te beschermen. “Volgens Hans Ibelings, architectuurcriticus en

1 Crone 2003

2 Soeters 2013

Soeters van Eldonk architecten, impressie Java eiland, Amsterdam, 1993-2000

schrijver van het boek 'On Modern Architecture' is de genius loci van Norberg-Schulz één van de motivaties geweest van het beleid dat de rijksoverheid onder de noemer Belvedere is gaan voeren'. In 1999 hebben de vier ministeries VROM, OCW, LNV en V&W de Nota Belvedere ontwikkeld, waarin voor een respectvolle omgang met het cultuurhistorische verleden in nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen in Nederland wordt gepleit. Uitgangspunt is 'behoud door ontwikkeling.'¹ Bedoeling is dat rekening wordt gehouden met de karakteristieken van een bepaald gebied en dat zodoende de kwaliteit van de inrichting van Nederland wordt vergroot.

Vijfde verklaring: tegenstelling cultuur-natuur

Ver voor het tot stand komen van de beleidsnota Belvedere stelt in 1970 de Nederlandse filosoof Ton Lemaire, in een essay genaamd 'verloren landschap' dat, hoe we ons voelen in de omgeving, bepaald wordt door de kwaliteit hiervan. Daarnaast stelt Lemaire, dat hoe meer ons dagelijks bestaan wordt getekend door de bevindingen van wetenschap en techniek, door controle en maakbaarheid, door de stad en haar economische patronen, hoe meer behoefte er is aan de poëtische en zinnenprikkende natuur 'waarin men gaat wandelen.' Het is verleidelijk dit verband in tegenstellingen uit te drukken en er meteen een moreel kader omheen te zetten: de 'vrije natuur' versus de techniek, landschap versus stad, natuur versus cultuur, goed tegenover fout. "In deze zelfde filosofie stelt Lemaire 'dat de eigenlijke kunst van het wandelen steeds moeilijker geworden is.' Hiermee bedoelt hij het vermogen om je in alle rust en aandacht te laten meevoeren over de juiste paden, die naar het hart van het landschap leiden. Wandelen staat hier niet enkel voor een ontspannen tocht door het landschap, maar meer voor de herkenning van de natuur. Het Pieterpad, bijvoorbeeld, is een ongekend succes. Op zomerse dagen zijn Drenthe en de Achterhoek vol wandelaars en de Veluwe en het Limburgse heuvelland vol (race)fietzers. In goede winters binden we de schaats onder, of als het hier niet goed genoeg is, rijden we een eind, om daar op snowboards en ski's een helling af te glijden."² Toch is dit allemaal geen bewijs dat we ons de kunst van het wandelen weer eigen hebben gemaakt, maar eerder een teken van de toenemende impact van de stedelijkheid op het gebruik van het landschap zelf.

"Lemaire definieert het landschap als 'een stuk van het aardoppervlak dat wij als een zekere eenheid beleven en beschouwen'. We spreken dus pas van een landschap als we een zekere eenheid van patronen, structuren, vormen, functies en inrichting in het land hebben herkend en het hebben kunnen onderscheiden van andere eenheden. De reikwijdte van deze omschrijving is opvallend, omdat zij de beschouwing als intellectuele daad aan de fysieke, zintuiglijke ervaring koppelt: de mens die overziet en tegelijkertijd ondervindt. Daarmee is het landschap een begrip dat activeert: er wordt onderscheid gemaakt, verschil gedefinieerd en ervaren. Ditzelfde landschap krijgt voor de mens juist betekenis, niet doordat we erbovenuit stijgen en het van afstand beschouwen, maar juist doordat we het landschap leven, beleven en ervaren. Het krijgt betekenis doordat we er biografisch mee verbonden zijn. Het landschap wordt 'toegankelijk' in al haar verhalen en geschiedenissen voor mensen die er 'wonen'. Het landschap huisvest verhalen en geschiedenis en de zichtbare herinneringen moeten deze verhalen losmaken."¹

De behoefte aan een natuurcomponent, door zich te verhouden met het Nederlands landschap, wordt steeds groter. Dit varieert van het oprichten van persoonlijke aandenkens tot grootschalige monumenten. Deze persoonlijke verhalen zijn echter niet enkel voorbehouden aan concrete historische gebeurtenissen. Ook de patronen en structuren, de maatvoering en ritmes, de boomgroepen en bebouwing huisvesten de verhalen en geschiedenissen die het landschap diepte en kleur verlenen. "Het kernverhaal is uiteraard hoe het landschap zelf ontgonnen is en vertelt iets over de omstandigheden waaronder dit werd gedaan, over de inzichten in de landbewerking en de stand van de techniek."² In elke cultuur en tijdperiode wordt op een andere manier met de natuur omgegaan en dat is af te lezen aan de patronen in het landschap. Het landschap verschilt dan ook van plaats tot plaats en van tijd tot tijd. Het landschap is daarom welbeschouwd een opeenstapeling van verleden, heden en toekomst, een constructie in de tijd, waarin de lagen van de geschiedenis terug te vinden zijn.

1 Haan 2003
2 Teerd, 2012

1 Teerd, 2012
2 Identiek

Zesde verklaring: Vraag naar rust

De traditionele vormtaal wordt door het grootste gedeelte van de Nederlandse bevolking als een rustpunt beschouwd. In de huidige agressieve tijd waar we in leven, zorgt deze traditionalistische architectuur voor een drang naar vroeger. Een tijd zonder alles beïnvloedbare computergestuurde netwerken. Dit hedendaags Traditionalisme speelt hier handig op in aangezien deze architectuur de indruk wekt er al een tijdje te staan. Dat het een geïdealiseerde voorstelling is van iets dat op het verleden lijkt, lijkt niet ter zake te doen maar is in de discussie wel degelijk relevant gebleken, namelijk dat de woonwijk volledig gemoderniseerd en aan de huidige maatstaven van luxe en comfort aangepast is.

Zevende verklaring: Angst voor het vreemde

Het hedendaags Traditionalisme is door het grootste gedeelte van de bevolking in ons land geaccepteerd. Deze retro trend met zijn bijbehorende oude vormen, in een vaak overduidelijke waarneembare, nieuwe gedaante zien we niet alleen in de architectuur maar ook in mode en de popmuziek herleven. In 2005 schreef de Duitse stadssocioloog Werner Sewing over een opkomend populisme in de architectuur. Volgens Sewing komt retro-design tegenwoordig in uiteenlopende gedaantes voor. "De avant-garde, in de jaren negentig internationaal bejubeld, heeft hier volgens Sewing geen adequaat antwoord op."¹ Hij stelt dan ook dat door de invloed van maatschappelijke tendensen het hedendaags Traditionalisme onvermijdelijk is. Nan Ellin steunt deze beredenering en versterkt deze met haar boek *Architecture of fear*, waarin zij verklaard dat angst een grote rol speelt in de terugkeer naar traditionele waarden en normen. "In Amerika is dit al langer gaande en durven veel mensen zich volgens Ellin niet meer op straat te begeven. Wijken die inspelen op angstgevoelens verworden tot ommuurde en afsluitbare woonenclaves waar je je in een veilige omgeving waant, de zo genoemde communities."² Deze trend lijkt nu ook in ons land opgang te doen, hoewel bij ons de hekwerken vaker geopend dan gesloten zijn.

Ook Bernard Hulsman tracht het Neo-Traditionalisme te verklaren door het gevoel van angst. Hij kan zich goed voorstellen dat de behoefte aan veiligheid vertaald wordt in architectuur. Maar denkt dat de gesloten Amerikaanse 'gated communities' niet in onze cultuur opgang krijgen. Wij Nederlanders zijn erg open en willen vooral contact met onze omwonenden. Veiligheid in de Nederlandse wijken zal meer gezocht moeten worden in de

onderlinge verstandhouding van de buurtbewoners. Hiermee bedoelt hij dat wij op elkaar en elkaars bezit letten in plaats van dat alles wordt afgesloten.

Sjoerd Soeters, Entree kasteel Leliënhuize, Haverleij, Den Bosch, 2005-2006

1 Hulsman, *Bloetijd avant-garde is voorbij*, 2005

2 Hulsman, *Bang*, 200

Vraag 8 van schrijver aan Sjoerd Soeters: 'Waar komen de gevoelens van nostalgie vandaan en wat is er in de maatschappij aan het veranderen. Heeft het niet met angst te maken? Mensen grijpen terug naar iets wat oud en vertrouwd is, misschien niet eens iets wat ze gekend hebben maar iets waarvan ze denken dat het oud en vertrouwd is.'

Hij antwoordde: "Nou ja. Waarom zou dat angst genoemd moeten worden? Je zou kunnen zeggen waarom de Amsterdamse grachten gordel, de binnenstad van Deventer of Zwolle of Den Haag zo populair zijn en waarom zijn de onroerend goedprijzen daar hoger dan in de buitenwijken die na de Tweede Wereldoorlog zijn gebouwd. Dit is geen angst, het heeft te maken met het programma van de wijk of stad. In een stad heb je gewoon binnen loopafstand alles bij de hand, op de hoek koop je een brood en op de andere hoek haal je je vlees. Je kunt op de fiets overal heen, de kerk staat in het midden en er is een markt. Kortom alles heb je bij de hand. Volgens de redactie van Funda zijn traditioneel vormgegeven woningen in verhouding hoger van prijs dan modernistisch vormgegeven woningen. Wat zegt dit over de manier van wonen? Een goed voorbeeld is een woning in de Jordaan aan de Rozengracht. De gehele voorgevel van dit gebouw is van glas, de straat is 6 meter breed en aan de overkant woont een oudere man. De opdrachtgever heeft mij gevraagd om deze 5 jaar oude voorgevel te vervangen. Ik heb de gehele voorgevel eraf gehaald en gewoon een gemetselde gevel ervoor gezet. Na afloop zei de bewoner tegen me: "Ik ben zo blij met deze verandering. Ik zat daar in een etalage en moest eigenlijk permanent de gordijnen dichtdoen voor een beetje privacy. Nu hoeft dat niet meer, nu kan ik ze gewoon open laten. Ik voel me niet meer permanent bekeken". Deze woning in de Jordaan moet een optimale verhouding hebben tussen open en gesloten vanwege die overburen maar moet ook een eigen karakteristiek hebben. Zoals Adolf Loos al zei: "In de stad moet je, wanneer je een huis bouwt zo bouwen dat het een beetje lijkt op het huis aan de rechterkant en het huis aan de linkerkant. Vaak wanneer er toch gekozen wordt voor een architectuur die niet direct aansluit bij zijn omgeving, zien deze er na 50 jaar zo uit dat men deze liever sloop. Terwijl een gebouw dat aansluit in zijn omgeving na 400 jaar er nog zal staan."¹

5 Acceptatie

Sinds enige tijd komt acceptatie en aanvaarding van het succes van deze wijken voorzichtig op gang en lijkt de discussie steeds meer te gaan over hoe met de problematiek van het bouwen naar historische voorbeelden om te gaan. Ook het zoeken naar identiteit en het heroriënteren op de regio worden steeds belangrijker aandachtspunten.

Traditionalisme als denkstroming

Een van de redenen dat er binnen de architectuurtheorie tegenwoordig serieus ingegaan wordt op dit fenomeen is de inhoudelijke sterkte van deze denkstroming. "Dettingmeijer meent dat het nieuwe Traditionalisme niet afwijzend staat tegenover typologische vernieuwingen; van binnen zijn de woningplattegronden in hoge mate vernieuwend, dit in tegenstelling tot de uiterlijke verschijningsvorm die nauwelijks correspondeert met de historische voorbeelden waaraan ze lijkt te refereren. Volgens Dettingmeijer zetten architecten onbewust de moderne traditie in de Nederlandse stedenbouw voort."¹ Men is altijd op zoek naar vernieuwing. Ook in het Traditionalisme is dus van stilstand of anachronisme geen sprake.

Aansluiting bij moderne technieken

Werner Sewing, architectuursocioloog, zette zijn visie op het Modernisme en Traditionalisme naast elkaar. “De term Modernisme blijft verwarring scheppen, inmiddels zijn we immers al aanbeland in het ‘derde Modernisme’ en ook het woord Traditionalisme kan eigenlijk uit het architectuurwoordenboek geschrapt worden. Er is volgens Sewing bij Traditionalisme geen sprake van een pluriforme visie, maar een pure focus op de architectuur uit de laat achttiende eeuw gecombineerd met een vleugje middeleeuwse stad en tuinstad.”¹

“Janneke Bierman (Hubert-Jan Henket architecten), ‘voorzitter van moderniteit’, gaf toe dat er in het verleden in de modernistische woningbouw fouten zijn gemaakt. Maar juist de ideeën van de vroege modernisten, het sociale aspect en het spaarzame gebruik van materiaal, kunnen nu heel bruikbaar zijn. We moeten moderniteit als inspiratiebron omarmen. Moderniteit vertegenwoordigt een positieve manier van denken en de hoop op een duurzame, betere en geëmancipeerde toekomst.”² Aan die voorwaarde voldoet het hedendaags Traditionalisme voor 100 procent.

Samenvatting van besproken punten van acceptatie

Kort samengevat is de veranderde houding ten aanzien van een traditioneel ogende architectuur en stedenbouw vanaf het begin van het signaleren ervan eind jaren negentig, tot aan nu als volgt:

- 1 *Nederland is haar positie als modernistisch voorbeeldland kwijt geraakt; niet langer vernieuwing en experiment en dat wordt betreurd.*
- 2 *Vooral kritiek op de vormtaal; op het kopiëren, imiteren en citeren naast de (beeld)regie.*
- 3 *Tijd van globalisering; verlangen naar het verleden en nostalgie wordt erkend.*
- 4 *Besef waardering bewoners.*
- 5 *Besef, ofwel resultaat: belang cultuurhistorie en het formuleren van een nieuwe regionale ontwerpopgave.*
- 6 *Gebruikmaken van nieuwe bouwtechnologie en materialen om de voordelen van oud te combineren met de voordelen van de huidige tijd.*

1 Wissink, 2005

2 Identiek

6

Ethische factoren

Ten aanzien van de discussie over restijlen kunnen ook ethische factoren meespelen.

Ethiek van het bouwen

Dat er ethische kanten aan het bouwen zit, toonde de filosoof Heidegger al aan in zijn artikel *Bauen, Wohnen, Denken* (1951). Bouwen was een bewuste daad die een weerslag moet zijn van de hele cultuur. Met bouwen leg je een relatie tussen de mens en de ander en tussen de mens en het goddelijke. De ethiek bestaat uit de verantwoordelijkheid van de architect naar de mens toe en naar de geschapen wereld. Je kiest wat het beste is voor de toekomst van de aarde en wat de mensen tot een sociaal element in de maatschappij maakt. Architectuur moet betekenis geven aan de dingen. De steeds kleinere groep architectuurcritici die tegen het hedendaags Traditionalisme streeft, wordt tot op de dag van vandaag nog steeds gesteund door argumenten en vooroordelen van de redactie van het jaarboek voor architectuur. Zo schreef in 2004 Piet Vollaard het artikel ‘Anders regionalisme.’ Hierin spreekt hij over de historische trend in Nederland door drie projecten te bespreken die ‘juist laten zien dat het mogelijk is om met moderne architectonische middelen betekenisvolle architectuur te realiseren die zich verhoudt tot de plaatselijke, landschappelijke context, een architectuur die zich niet tot de

plek en de lokale traditie beperkt en het vizier zelfbewust richt op het bovenlokale'. "Vollaard refereert hierbij aan het Kritisch Regionalisme dat begin jaren tachtig door Alexander Tzonis en Liane Lefaivre werd gelanceerd. Dit Kritisch Regionalisme was vooral een oproep tot weerstand tegen de plaats loosheid, de betekenisloosheid en het gebrek aan aandacht voor de lokale authenticiteit, traditie en identiteit, die het gevolg was van de modernisering en 'de wereldwijde heerschappij van een kritiekloos en inhoudsloos Modernisme". Het paradoxale streven van tegelijk behoudend en vernieuwend zijn is, in veel huidige, regiospecifieke en plaatsgebonden architectuuropgaven nog altijd een veelvoorkomend verschijnsel.

Volgens Vollaard kan betekenisvolle architectuur wel degelijk bestaan en hoeft het geenszins terug te vallen op 'het wezenloos kopiëren van lokale typologieën en bouwmethoden'.

Volgens Jan de Boer, schrijver van ArchitectuurNL, heeft het stimuleringsfonds voor de Architectuur (SFA) alle voorgestelde publicaties op het gebied van historiserende, hedendaagse architectuur afgewezen voor het jaarboek 2008/2009,¹ omdat ze niet willen ingaan op dit voor hun verzonnen verleden. Als tegenreactie op dit standpunt van het Stimuleringsfonds voor de architectuur ontwikkelde fotografe Korrie Besems een prachtig fotoboek onder de naam 'Verzonnen verleden'. Daarin laat ze een compleet overzicht zien van de op hedendaags traditionalistische wijze ontworpen wijken. De reden van de fotografe/schrijfster is dat zij wilt laten zien dat dit kleine land niet alleen geprezen moet worden om zijn modernistische hoogstandjes maar geprezen moet worden voor de lef om terug te grijpen naar het verleden. In haar boek zegt ze "Ik heb zowel met verbazing en verwondering als met afschuw gekeken naar de nieuwste ontwikkelingen. Ze schrijft: 'Ik heb verbaasd gestaan over wat er anno 2005-2008 allemaal mogelijk is geworden: kopiëren, jatten, herhalen, vervormen etc. Je gelooft soms je eigen ogen niet en toch doet het mij denken aan wat ik altijd in oude steden mooi en bijzonder vind."² Dit boek is volgens haar een aanvulling op het jaarboek en zorgt voor een compleet overzicht van de hedendaagse architectuur in ons land.

1 Boer J. d., 2010
2 Eijkens, 2008

Ook Sjoerd Soeters is zich bewust van de ethische kant van de discussie. Hij zegt daarover tijdens mijn interview met hem: *"Wat ik nastreef, is een retro-stijl waarin het programmavolkomen up-to-date en modern is. Deze architectonische taal die ik hanteer, neem je niet letterlijk over van het verleden, maar je bewerkt hem. Het zet in feite, wat er in het verleden is gebeurd, voort in een soort levende taal. Het probleem met taal is alleen, wanneer je de taal niet gebruikt of de taal niet voortdurend wordt aanpast, deze dood gaat. Taalvernieuwing is daarom nodig om de taal levend te houden. Begrippen die 100 jaar geleden een bepaalde betekenis hadden, hebben nu vaak een andere betekenis gekregen. En dat is in de architectuurtaal ook zo. Wat ik probeer te doen, is elementen uit het verleden naar nu te halen. Programma's van nu probeer ik te vergelijken met programma's uit het verleden en daar komen de ideeën uit voort. Niemand kan me verwijten dat bijvoorbeeld kasteel Leliënhuize in Den Bosch gebaseerd is op een kopie van een stijl uit het verleden."*¹

Voorbeeld van een ethische kwestie

Dat er ook ethische factoren meespelen bij de vraag of er een geheel nieuwe stad toegevoegd mag worden aan het Nederlands landschap is duidelijk. Een geheel nieuwe stad is geen onbekend fenomeen in ons land met de vele ontginningen en landwinningsgebieden. Een nieuwe stip op de landkaart of een nieuwe gemeente in het kadaster, is een ethisch interessant onderwerp. Maar hoe zit dat met een geheel nieuwe wijk? Een van de eerste gemeenten die besloot om het imago van de stad te verbeteren, door het creëren van een alternatief verleden, was de gemeente Helmond. Men begon begin jaren negentig met de ontwikkeling van wijk Dierdonk. Tijdens het ontwerpproces werd er vooral rekening gehouden met de specifieke woonwensen van toekomstige bewoners. "De nadruk werd gelegd op het creëren van 'sfeer', waarbij de architectuur van Dierdonk werd afgeleid van de tuindorpen uit de jaren dertig. Na dit grote succes zien we in 1997 de ontwikkeling van woongebied Brandevoort, afgeleid van een aantal uitgangspunten van Dierdonk."² Het masterplan voor deze nieuwe uitbreidingswijk werd uitgewerkt door een multidisciplinair ontwerpteam met Rob Krier als supervisor. Bij de planvorming stonden de menselijke maat, leefwijze, individualiteit en flexibiliteit centraal.

1 Soeters, 2013
2 Helmond, 1997

Met deze uitgangspunten zorgde Rob Krier ervoor dat wijk Brandevoort zich op een positieve manier onderscheidde van de nieuwbouwplannen elders in de omgeving. De gemeente Helmond wilde wijk Brandevoort een onderscheidende en tijdloze identiteit geven door de wijk te baseren op de oude karakteristieken van een oud Brabants dorp. Het stedenbouwkundig ontwerp en de architectuur zouden worden ontleend aan bestaande, dorpse typologieën. Er is naar gestreefd de wijk zorgvuldig in te passen in het bestaande landschap: 'Oude landschappelijk structuren, zoals groene erven, beplantingen, radiale lanen en landwegen, zijn naar boven gehaald en ruimtelijk versterkt, zodat ze als dragers van het plan kunnen functioneren'. Het lijkt erop dat Rob Krier gedeeltelijk rekening gehouden heeft met de bestaande historische morfologie en de 'geest van de plek'. De kritieken zijn verdeeld over de vraag of deze keuze voor een alternatief verleden nu wel of juist niet ethisch verantwoord is.

De ethiek van de architect

Volgens mijn onderzoek en observaties hebben de bewoners van Leliënhuysen, Schuytgraaf en Vathorst een sterke binding met hun wijk, welke tegemoet komt aan verlangens naar 'gemeenschappelijkheid, veiligheid en vertrouwdheid'. Een leefomgeving die refereert aan het verleden, wordt door bewoners als positief ervaren; de bewoner interpreteert de gecreëerde historie op een bepaalde manier en associeert het onder meer met gezelligheid, sfeer en geborgenheid. Het zich op deze manier kunnen identificeren met de eigen woonomgeving draagt bij aan het kunnen thuis voelen in de wijk. Volgens verschillende bewoners draagt een gecreëerde historie bij aan de binding van bewoners en in hun waardering voor de directe woonomgeving.

"Volgens onderzoeker Ennen wordt door gemeente en projectontwikkelaars de genius loci ingezet als belangrijkste kwaliteitsaspect om de leefomgeving te vergroten. Daarbij gaat het niet zo zeer om het instandhouden en beschermen van het verleden maar om het creëren van een nieuw verleden. Dit wordt vervolgens vertaald in een architectonisch concept, ofwel een product dat door Ennen 'gecreëerd erfgoed' wordt genoemd. Ennen veronderstelt dat de architectonische verschijningsvorm van deze wijken een vorm van gecreëerd erfgoed zijn."¹

Bureau Wissing, Vinex wijk Dierdonk, Helmond 1993-1998

Rob Krier, binnenplaats Brandevoort, Helmond 1996-2003

Rob Krier, aanzicht Brandevoort, Helmond 1996-2003

Vraag 7 van schrijver aan Sjoerd Soeters: *‘In hoeverre wordt de bewoners bijvoorbeeld een identiteit of levensstijl opgelegd?’*

Hij antwoorde: *“Het is een keuze. Het idee van Leliënhuize kwam onder andere tot stand na het zien van verschillende kastelen in Frankrijk die verkaveld werden. Je geniet van een schitterend uitzicht en hebt zelf bijna niks om te onderhouden. Dit is ook het geval bij kasteel Leliënhuize en de kastelen hier omheen. De wijk is zo compact mogelijk opgebouwd uit appartementen en woningen. Op deze manier blijft er veel landschap over waarvan je kan genieten. Bij dit compacte concept van de wijk heb ik een bepaalde mythologie ontwikkeld. Het kasteel is namelijk zo gemaakt dat het suggereert (door dichtgemetselde ramen, gotische bogen, op natuursteen lijkende materialen en balken) dat het gebouw er al eeuwen staat. Het is allemaal nep, maar ik weet zeker dat na 30 jaar iedereen vergeten is dat het in 2000 gebouwd is. Het draait er ook om wat de mensen die er wonen ervan vinden. En ja de levensstijl die wordt opgelegd, selecteert natuurlijk de bewoners die hier graag willen wonen. Sommigen mensen vinden het namelijk eng en wonen liever in een anoniem gebouw zonder verhaal of romantiek.”¹*

Bij de keuze voor een woning en een woonomgeving wordt door de moderne woonconsument niet meer alleen praktische overwegingen gemaakt, zoals de grootte van de woning of de afstand tussen wonen en werk. Subjectieve aspecten als smaak en het zich bewust willen onderscheiden van anderen zijn aan belang gaan winnen. Deze individuele, subjectieve verlangens beïnvloeden de vorm en de betekenis van de leefstijl. Hierbij speelt het creëren van herkenning in op onze verlangens omdat het mensen de mogelijkheid biedt om zich emotioneel te kunnen binden aan de woonomgeving. “Het individu ontleent zijn identiteit aan de culturele identiteit van zijn ruimtelijke omgeving. Door zich te identificeren met deze herkenningen geeft het individu de eigen leefstijl vorm en betekenis en krijgt de ruimte haar waarde. Deze ruimte op zich heeft geen betekenis, maar op de ruimtelijke omgeving kan wel betekenis worden geprojecteerd, waardoor er identiteit aan kan worden verbonden. Het gaat er om welke associaties er door de historiciteit van de woonomgeving bij de bewoners wordt opgewekt; hoe deze

vervolgens wordt beleefd, gewaardeerd en van betekenis wordt voorzien, hangt dus af van de verbondenheid met de associaties met vroeger.”¹ Het blijkt dat de geografische ligging van deze wijken, met de omringende stedelijke gebieden, de uiteindelijke keuze bepaald om in deze traditioneel vormgegeven wijken te gaan wonen. De uiterlijke verschijningsvorm van de wijk komt op de tweede plaats en deze staat in eerste instantie los van de plek. Mensen willen in eerste instantie een huis dat aan hun wensen voldoet en hebben daarnaast bepaalde verwachtingen van de overige bewoners; zijn het, bijvoorbeeld, net als zij ook jonge gezinnen, wat is het inkomensniveau en hoe denkt men over tolerantie, normen en waarden. Vervolgens wordt er gekeken naar het concept van de wijk en, hier uiteraard mee samenhangend, de architectuur. Een voorkeur voor een romantische architectuur is wel vaak aanwezig. Het insceneren van een bepaalde sfeer gebeurt dan ook steeds vaker om tegemoet te komen aan de belevingswereld van de woonconsument.

Het opleggen van een levenswijze aan de gebruiker staat niet erg ver af van de bezwaren tegen het Modernisme: het was een didactische mensvisie uitgaande van de maakbaarheid van de samenleving. In zekere zin geldt dat nu ook. Hoewel men nu als wensdroom heeft en uitgaat van een meer virtuele wereld, een lifestyle helemaal conform Baudrillard's theorie die eerder in deze scriptie is beschreven.

Vervolg van discussie over ethiek: vraag 9 van schrijver aan Sjoerd Soeters: *‘In hoeverre komt met de ontwikkeling van deze herleide architectuur en de toename van de inspraak van de woonconsument de vrijheid van de architect in gevaar?’*

Hij antwoordde: *“Alle architecten die dit maakten deden dat in grote vrijheid? De architect verdient alleen zijn vrijheid als hij zelf goed kan nadenken. Ik maak hele grote prettige woonhuizen in verschillende delen van het land, voor vooral welgestelde opdrachtgevers. Ik voel me helemaal niet onvrij. Ik doe namelijk precies wat ik zelf wil. Maar doe dit in nauw overleg met de opdrachtgever. Wij zitten als het ware in permanente dialoog met elkaar. In dit proces dat soms wel twee jaar duurt, word langzaam schets naar schets steeds een verfijnder en definitiever ontwerp ontwikkeld. De vrijheid van ons vak moet niet zijn*

dat we maar iets verzinnen. Want dat is ook geen vrijheid, dat is gewoon onzin. Wij zitten als het ware in permanente dialoog met elkaar. In dit proces dat soms wel twee jaar duurt, word langzaam schets naar schets steeds een verfijnder en definitiever ontwerp ontwikkeld. De vrijheid van ons vak moet niet zijn dat we maar iets verzinnen. Want dat is ook geen vrijheid, dat is gewoon onzin. De architectuur is gebonden aan de vraag die een opdrachtgever stelt. Of dat nou een particulier is of een organisatie die een huis of kantoorgebouw nodig heeft. Je moet als architect heel goed luisteren naar wat de behoefte is van mensen. Want de mensen weten beter dan de architect wat ze behoeven en wat ze nodig hebben.”

Six, Daniel Marotplein, Zeist 2005

Conclusie onderzoek:

Ik onderschrijf het antwoord van de heer Soeters over ethische kwesties en poneer dit als mijn conclusie na deze analyse van het begrip Traditionalisme in Nederland. *“Een heleboel architecten zijn niet gewend om naar de klant te luisteren, omdat ze jaren hebben gebouwd voor woningbouwcorporaties waar ze gewoon standaardwoningen voor moesten maken. Of ze hebben gebouwd voor projectontwikkelaars die kantoorgebouwen construeerden met standaardmodulen met kamers op een grid van 1,8m, een diepte van 14m en een hal van 1,8m met de vraag of je de kolom in de gevel zet of niet. Wij als architecten moeten reageren op de vraag van de samenleving hoe abstract of specifiek die ook is en dat is ook onze taak. We zijn geen beroepsgroep dat gevraagd is om de wereld helemaal opnieuw vorm te geven. We hebben een maatschappelijke rol in de zin dat we moeten luisteren naar wat de maatschappij wilt. De vrije architectuur is een drog-idee dat voortkomt uit mensen die nog nooit een gebouw hebben gemaakt.”*¹

Het was heel belangrijk voor mijn gevoel van eigenwaarde als architect om een onderzoek te doen naar het denken over Traditionalisme in Nederland. Niet alleen de argumenten van de gevestigde architectuurdebatten, maar ook die van de mens in de straat droegen bij aan bovenstaand onderzoeksresultaat. Mij is duidelijk geworden dat op dit moment het Traditionalisme in een gunstig daglicht staat en dat ik in mijn ontwerppraktijk mij in ieder geval niet meer hoeft in te dekken en me te verantwoorden. Ontwerpen wordt een feest.

Afbeelding

Sjoerd Soeters, kasteel Leliënhuyze, Haverleij, Den Bosch, 2005-2006

7

Praktijkonderzoek

In dit onderdeel bespreek ik de verkregen informatie tijdens mijn bezoek in de drie hedendaags traditioneel vormgegeven wijken, en het interview met de Heer Soeters. Wijk één kasteel Leliënhuyze in 's-Hertogenbosch. wijk twee Vathorst in Amersfoort en wijk drie Schuytgraaf in Arnhem. De informatie is verkregen door observatie, verdiepende interviews en gevoerde gesprekken met bewoners van de drie verschillende wijken.

In de eerste paragraaf vertel ik over mijn bezoek aan de drie wijken. Wat is mij opgevallen, hoe gaan de mensen met elkaar om en hoe reageren ze op het feit dat ik schrijf over hedendaags Traditionalisme en hierbij hun woonwijk gebruik als uitgangspunt. In de tweede paragraaf analyseer ik de door bewoners ingevulde vragenlijsten en schets ik een breed beeld van de bewoners, wie zijn ze, wat is hun afkomst en wat waren hun verwachtingen van de desbetreffende wijk voordat ze hier introkken. In de laatste paragraaf worden de diepte-interviews geanalyseerd, waaronder het erg inspirerende gesprek met dhr. Soeters. Dit deel biedt meer duidelijkheid over de vraag waarom mensen in deze hedendaagse traditionalistische woonwijken als, Leliënhuyze, Schuytgraaf en Vathorst willen wonen. Maar ook wat de toekomst is van deze woonstijl, waarom kritiek op deze manier van bouwen zo heftig is, hoe dit in contrast staat met de woonwensen van een groot deel van de woonconsument in

Nederland en de uitgesproken gedachten van de heer Soeters, betreft het hedendaags Traditionalisme.

Drie achtereenvolgende weekenden heb ik ieder weekend een andere wijk bezocht. De eerste wijk Leliënhuyze in 's-Hertogenbosch bezocht ik op 28 en 29 september. Bij aankomst wist ik niet wat ik zag: verschillende kastelen, ieder op een eigen manier vormgegeven, doemen op tussen de weilanden en steken sterk af tegen de lucht. Tijdens dit bezoek heb ik vooral geparticipeerd en geobserveerd. Ik werd erg goed ontvangen door verschillende inwoners van deze wijk. Kreeg koffie aangeboden, ging mee boodschappen doen en werd uitgenodigd voor het avondeten. Een week later (5 en 6 oktober) bracht ik een bezoek aan de Schuytgraaf in Arnhem. Een wijk die ik al vaker heb bewonderd, maar dit keer op een meer specifieke manier. De laatste wijk waar ik op bezoek ben geweest, was de wijk Vathorst in Amersfoort. Een wijk die nog voor een gedeelte in opbouw is, maar nu al duidelijke kenmerken van deze hedendaagse traditionalistische architectuur laat zien. De sfeer, gebeurtenissen en observaties komen zo met elkaar overeen dat ik het verslag schrijf uit oogpunt van deze drie verschillende wijken.

7.1 Observaties

In ieder van de bezochte wijken was het desbetreffend weekend erg druk. Het was redelijk weer en over het algemeen stonden de deuren open. Overal lopen kinderen in en uit en staan ouders in de kleine vrij smalle straatjes met elkaar te praten. Rond etenstijd wordt het buiten erg stil, maar na het eten rond een uurtje of half zeven rennen de kinderen schreeuwend van deur tot deur om hun vriendjes/vriendinnetjes op te halen. Om 8:00 uur precies is het buiten erg stil, de pleinen zijn leeg en de gordijnen zitten dicht. Terwijl een bewoonster van Leliënhuyze, 29jaar, samenwonend zonder kinderen, een vragenlijst invult, vertelt ze over het feit dat iedereen elkaar helpt, iedereen dezelfde levensstijl heeft en niet bang is om een praatje met elkaar te maken. Desgevraagd vertellen de bewoners hoe ze het vinden om in een van deze wijken te wonen. 'Heerlijk', is een veel gehoorde reactie. De bewoners stralen trots uit en zeggen dit ook te zijn. Niet iedereen is even positief, enkele inwoners van vooral Leliënhuyze vinden het te benauwend, missen een tuin, en vinden het overdag erg stil. De stilte komt doordat bij de meeste gezinnen beide ouders werken. Dit zorgt ervoor dat het tussen 9:00 en 15:00 uur erg stil is op straat.

Alleen in het middaguur, wanneer de vaak aan de rand van de wijk gesitueerde basisschool uitgaat, is het daar even druk. Deze rust maakt volgens de inwoners de wijk niet luguber en leeg; de uitstraling en sfeer van de gebouwen compenseren deze leegte. Over het algemeen kom je weinig auto's tegen, hoewel ik denk dat een groot aantal gezinnen over twee auto's beschikt, aangezien de parkeerplaatsen in de avond helemaal vol staan en er nauwelijks nog een plek vrij is.

Supermarkt

In de wijksupermarkt valt het mij op dat de meeste mensen veel overeenkomsten hebben. De jonge winkelende mensen kennen elkaar, maken een praatje en groeten elkaar. Volgens mevrouw Gilsen, 32jaar en inwoner van Schuytgraaf, voelen mensen zich hier veel meer op hun gemak. Zo vertelt ze hoe ze zich, in vergelijking met haar oude dorp 4km verderop, hier veel meer op haar gemak voelt. "In mijn oude woonplaats konden wij als stadse hogeropgeleiden moeilijk aarden." Ze geeft een voorbeeld van haar zwangerschapsgymnastiek die zij volgde in haar vroegere dorp dichtbij. "Al de vrouwen konden alleen maar praten over baby's. Ze werken niet of nauwelijks en waren dit ook niet meer van plan. Voor mij was dat anders. Ik wilde na mijn zwangerschapsverlof gewoon weer aan de slag." Ik merk aan deze reactie, maar ook aan de observatie in de supermarkt, dat er regelmatig zwangere vrouwen boodschappen komen doen. Volgens mij heeft dit alles te maken met het aantal jonge echtparen (starters) die in deze wijken komen wonen.

Diefstal

Op de koffie bij een van de weinig gepensioneerde echtparen, Gerda 72jaar en Piet 75jaar, in wijk Schuytgraaf in Arnhem, help ik bij het invullen van de vragenlijst. Ze voelen zich hier erg op hun plek vertellen ze beide in koor. Vooral het feit dat ze niet alleen met ouderen om zich heen wonen, maar omringd worden door jonge gezinnen, spreekt ze aan. Zo zegt mevrouw Engelen: "Iedereen kent ons, omdat we de enige opa en oma zijn. Kinderen noemen mij oma en bewoners praten met ons over onderwerpen van deze tijd. Dit houdt ons jong en bij de tijd". Wel maakt meneer Engelen zich zorgen over de steeds grotere groep buitenlandse gezinnen die in zijn wijk komen wonen. De oorzaak is volgens hem dat er steeds meer woningen verhuurd worden. Door dit verschijnsel zie je dat de samenhang van de buurt achteruitgaat. Deze mensen hebben een minder grote band met de buurt als voorheen het geval was.

Meneer Engelen vervolgt zijn gesprek: "Ik mag dit niet zeggen, maar nu er steeds meer van buitenland afkomstige families in de wijk zijn gaan wonen, is de criminaliteit gestegen. Zo kwamen inbraken vijf jaar geleden eigenlijk niet voor en werd er bij een inbraak direct door de politie een buurtonderzoek ingesteld. Nu vijf jaar later wordt er regelmatig ingebroken en komt de politie niet meer met een buurtonderzoek. Dit zegt al genoeg".

Sfeer

De sfeer in deze wijken is erg bijzonder. Het is enerzijds een gewone Vinex-wijk waar veel jonge gezinnen leven, maar weinig mensen zijn hier 'zomaar' komen wonen. Het betrekken van een woning in deze wijken of het nu een kasteel is als Leliënhuize of een iets ruimer opgezette wijk als Vathorst of de Schuytgraaf, het is een bewuste keuze. Het landschap waar het kasteel Leliënhuize op staat, weegt op tegen het niet of nauwelijks hebben van een tuin. Ook de tuin bij de in verhouding duurdere woningen in Vathorst en Schuytgraaf zijn niet al te groot. Het is vooral de sfeer, de stilte, de gemoedelijke buurt en de rust van de bewoners die vaak in dezelfde levensfase zitten, waardoor iedereen werkt, kinderen heeft van ongeveer dezelfde leeftijd en houdt van het goede buitenleven maar niet alleen wil wonen. Dit is wat al deze bewoners gemeen hebben en wat de band tussen hen zo hecht maakt. Toch gaat iedereen zijn eigen weg. Iedere bewoner doet zijn of haar ding. De meeste volwassenen werken en weinig mensen vallen echt op. Wanneer iemand niet hetzelfde leven leidt, word dat opgemerkt. Het is niet slecht, mensen weten het gewoon. Het is 'anders'.

Vragenlijst

Opvallend is dat bijna iedereen die ik benader en vertel over mijn onderzoek, de vragenlijst ook daadwerkelijk invult en inlevert. De mensen bij wie ik de vragenlijst niet meer kan ophalen, hebben een gefrankeerde retourenveloppe erbij gekregen. Slechts negen van de zevenenvijftig uitgedeelde vragenlijsten zijn niet retour gekomen. Verder was er één vrouw die van te voren aangaf niet te willen meewerken met mijn onderzoek. Het inleveren van de vragenlijsten ging erg soepel. Tijdens mijn bezoek in de verschillende wijken kwamen mensen, na het uitdelen, al snel de lijsten terugbrengen. Er ontstond zelfs een groepje om mij heen met bewoners en er werd druk gepraat over mijn onderzoek en wie mij zou kunnen helpen bij het verdere proces. Deze behulpzaamheid van de door mij bezochte wijken, lijkt deels voort te komen uit de trotsheid die de mensen hebben als het over hun wijk gaat. Dit wordt bijvoorbeeld duidelijk in Leliënhuize, waar ieder kasteel een eigen vlag draagt die op feestdagen

aan de meeste gevels wappert. Ook zien we dat de bewoners van Leliënhuize golfwedstrijden met andere kastelen houden. In Schuytgraaf wordt een keer in het jaar een groot boerenkoolfeest gehouden.

Het uitdelen van de vragenlijsten is niet ad random gebeurd. De helft van de vragenlijsten is uitgedeeld op verschillende pleinen in de wijken waar meerdere mensen vaak in groepjes een lijst hebben ingevuld. De andere helft is afgegeven bij bewoners thuis. Op deze manier werd voorkomen dat verschillende gebieden in een wijk (verschillende woningtypes) buiten het onderzoek werden gehouden. Het overgrote deel van de bewoners die een vragenlijst hebben ingevuld, waren eigenaar van een koopwoningen. Om tot een compleet beeld te komen, heb ik de huurders niet uitgesloten en via tips woningen gevonden waar mensen woonde die het huis huurden. Wanneer de vragenlijsten anoniem ad-random waren uitgedeeld, was de respons waarschijnlijk veel lager uitgevallen. Vooral bij kwalitatief onderzoek als dit, is het gebruiken van non-probability sampling niet verkeerd. De antwoorden die respondenten geven, zijn open en worden bekeken op de inhoud. Het gaat niet om bepaalde percentages. De percentages dienen om keuzes, voorkeuren en achtergronden van de bewoners van de verschillende wijken in kaart te brengen. De respondenten hebben een letter en een nummer. De letter staat voor de wijk, het nummer maakt de respondent herkenbaar. Op deze manier kunnen de antwoorden anoniem met elkaar vergeleken worden. De antwoorden worden verwerkt in een algemeen verhaal, in combinatie met enkele voorbeelden van antwoorden van bewoners uit de verschillende wijken.

Wijk aanduiding:

Leliënhuize: **L**, Schuytgraaf: **S**, Vathorst: **V**,

Vragenlijst ingevuld door: Geslacht:

Vrouw: 27

Man: 21

Aantal vragenlijsten per wijk:

Kasteel Leliënhuize: 16

Schuytgraaf: 14

Vathorst: 18

Woningsoort:

Huurwoning 6

Koopwoning 42

Wonende in desbetreffende wijk sinds:

2001: 8

2002: 4

2003: 1

2004: 0

2005: 2

2006: 4

2007: 6

2008: 6

2010: 5

2011: 9

2012: 2

2013: 1

Bewoners met baan:

Niet: 7

40+ uur: 6

30-40 uur: 14

20-30 uur: 18

10-20 uur: 3

Vorige woonplaats

Opvallend is dat 62,5% van de respondenten ,dertig mensen, uit de omgeving komt van de desbetreffende wijk. De meeste van deze woonconsumenten gingen opzoek naar een nieuwe woonruimte na een gezinsuitbreiding. De meest gehoorde rede van deze respondenten om in een traditioneel vormgegeven woonwijk te gaan wonen is de ruimte, kindvriendelijke omgeving, groene sfeervolle woonomgeving, relatief betaalbare huisprijs, de architectuur en de verwachte waardeestijging. Voor de overige 37,5% van de respondenten, achttien mensen, met een afkomst relatief ver van de desbetreffende wijk af zijn de redenen om naar een van deze wijken te verhuizen gevarieerder. Namelijk: de stijl van het project, relatief goedkope huisprijs, goede bereikbaarheid, centrale ligging, nieuwigheid van de woningen en de groene omgeving spelen voor deze groep woonconsumenten een belangrijke rol.

De omgeving, de kind vriendelijkheid en de ruimte zijn duidelijk de voornaamste voorkeuren, waar de bewoners van deze hedendaags traditionalistische woonwijken opletten bij het kopen van een woning. Waardering van de architectuur en de huisprijs tellen ook mee, maar in mindere mate.

Impressie, Vathorst, Amersfoort, 2006-2007

Buurtcontact

80% van de respondenten ,achtendertig mensen, vindt het onderlinge contact in de buurt erg goed. De overige 20% van de respondenten ,tien mensen, merkt weinig tot geen verschil met zijn oude buurt. Onder deze laatste groep vallen ook drie bewoners die vinden weinig contact met de buurt te hebben. Dit komt overigens door deze personen zelf omdat ze aangeven hier ook geen behoefte aan te hebben. Bewoners van de Arnhemse wijk Schuytgraaf lijken het meest enthousiast. De redenen hiervoor zijn de grote overeenkomsten tussen de bewoners en de regelmatig georganiseerde wijk feesten die het contact onderling alleen maar versterken.

Hoe is de omgang met buurtgenoten hier in vergelijking met uw oude buurt? En waarin verschilt deze omgang?

V2: Je loopt sneller even bij de burens binnen om een praatje te maken of suiker te lenen. Deze omgang verloopt hier over het algemeen soepel, voornamelijk door gelijkgestemde personen in deze wijk.

L8: Gemoedelijker, dezelfde golflengte

L11: Intensiever, veel overeenkomsten en gelijke werk tijden.

V5: Er wordt veel georganiseerd door buurtgenoten

S1: In Rotterdam bestond er geen contact met de burens, hier is het anders. Veel meer dan gedacht. Hier is contact een dagelijkse bezigheid. De reden hiervoor is dezelfde levensfase.

S3: Hier is het contact veel intensiever en opener. Iedereen heeft dezelfde belangen en heeft dingen over voor elkaar.

Het feit dat deze wijken minder anoniem zijn en dat mensen meestal in dezelfde levensfase zitten, qua inkomen niet veel verschillen en dezelfde belangen hebben, wordt als zeer prettig ervaren.

L4: In de binnenstad van Breda wisten we niet wie onze burens waren, ook niet van gezicht. In Leliënhuize heerst vooral in de zomer een campingsfeertje.

L5: Meer contact en gezelligheid met voornamelijk jonge bewoners. De oude buurt van vroeger was traditioneler, meer oudere bewoners en minder sociaal contact.

S14: Erg breed contact, mensen met dezelfde focus.

Aan de rand van de wijken Vathorst en de Schuytgraaf lijkt het contact toch minder hecht als in het hart van de wijk. Toch zijn ook deze bewoners positief, het groen, de omgeving, de sociale controle en de rust zorgen ervoor dat ook deze bewoners zich prettig voelen in de desbetreffende hedendaags traditionalistische wijk.

Bijzonder wonen

Op de vraag wat maakt het wonen in de desbetreffende wijk zo bijzonder, zijn de antwoorden uiteenlopend. Het sociale aspect van het wonen wordt als een groot voordeel ervaren, al hadden de bewoners dit zich lang niet altijd van tevoren gerealiseerd.

Voor de meeste inwoners maakt de omgeving/ruimte het bijzonder om te wonen in deze traditionalistisch vormgegeven wijk. Onder het kopje sociale aspecten worden ook de aspecten geschaard die samenhangen met het 'op je gemak voelen' en 'de veiligheid'. Deze laatste hangt, zo blijkt, nauw samen met de sociale cohesie van de woonomgeving.

Ruimte

Ruimte, zowel binnen- als buitenshuis is een van de eerste voordelen die bij mensen opkomen als ze antwoord geven op de vraag 'wat maakt het wonen in dit op traditie gebaseerde wijk zo bijzonder?' Wijk Leliënhuize heeft een dichtheid van nog geen vijf woningen per hectare. Ter vergelijking: in een 'normale' Vinexwijk zijn dit er zeven keer zoveel. Doordat de woningdichtheid zo groot is, is de grens met het omgrenzende gebied strak en duidelijk. Mede hierdoor ontstaat een gevoel van vrijheid, aldus architect Sjoerd Soeters.

Wat maakt het wonen in een traditioneel vormgegeven wijk voor u zo bijzonder?

S12: Ruimte voor kinderen om hutten te bouwen of te spelen in de ruim opgezette groene zones in de wijk.

S7: De omgeving, je zit midden in de natuur.

L3: De ruimte, 't landschap er omheen, de ruime huizen, bijzondere plan en veel vrijheid voor de kinderen.

V1: Fijne gemeenschap, het huis, de weidse omgeving, de rust, en de vele speelmogelijkheden voor kinderen.

Uniek

Op de vraag waarom de woonomgeving bij de desbetreffende bewoner past, worden verschillende voorkeuren toegelicht. Niet alleen de ruimte, maar ook de beslotenheid van de drie wijken blijkt bij te dragen aan het woongenot. Ook de stadse houding van de bewoners wordt als prettig ervaren, net als de exclusiviteit van bijvoorbeeld slot Leliënhuize.

Waarom past deze op hedendaags traditionalistische manier ontworpen woning bij u?

L1: Originele bouw, sociale woonomgeving, veel groen, beschermend gevoel, veel kinderen, een goede school en alles wat je nodig hebt in de buurt.

V4: Stads in de natuur

V8: Dezelfde soort mensen die kiezen voor dezelfde manier van wonen.

S3: Grote huizen, luxe afwerking

S4: Dicht op elkaar, zonder dat je het merkt met rust en een beetje exclusiviteit.

Kindvriendelijkheid, rust, ruimte, goede sociale contacten, luxe en geborgenheid, zijn de termen die de voorkeuren van de omwonenden het beste omschrijven. De combinatie van dichte bebouwing in een natuurlijke omgeving, lijkt voor de meeste respondenten de perfecte combinatie te zijn. Zoals een van de bewoners van Vathorst omschrijft: "Een moderne versie van een woonef, tussen de weilanden en open velden".

Deelconclusie

Het is opvallend hoeveel bewoners van de drie wijken refereren aan het hechte contact dat zij in hun buurt ervaren. Veel profijt van deze hechte buurt hebben in eerste instantie vooral de gezinnen: jonge ouders van wie de kinderen op de school aan de rand van de wijken zitten. Naast het sociale netwerk draagt de overeenkomst van levensfase en levenshouding van de bewoners, "we horen een beetje bij elkaar", de uitstraling van de gehele wijk, de nadruk die bewoners leggen op exclusiviteit, luxe en apartheid als zij hun woonomgeving omschrijven, en de wil om zich te onderscheiden van de rest, bij aan het karakter van het project. De bewoners zitten over het algemeen vaak in de zelfde levensfase, hebben dezelfde levensstijl, en trekken hierdoor makkelijk naar elkaar toe.

Scala architecten, impressie Schuytgraaf, Arnhem, 2001

7.2 Diepte interviews

Er zijn 4 mensen geïnterviewd, waaronder een echtpaar in een dubbelinterview. De gesprekken zijn allen opgenomen en getranscribeerd (behalve het interview met de heer Hulsman) en duurde gemiddeld anderhalf uur. Aan het woord kwamen:

- Sjoerd Soeters (SS), architect die zich nauw betrokken voelt bij de discussie over het hedendaagse Traditionalisme.
- Makelaar Hoetink uit Arnhem(M), die sinds het begin van de bouw van Schutgraaf actief bezig is als makelaar.
- Bernard Hulsman (B), architectuurcriticus bij NRC Handelsblad.
- Echtpaar uit wijk Vathorst (E) die sinds 2011 met één kind in deze wijk woont.

Achter ieder persoon/bedrijf staat een letter die refereert aan de antwoorden van de desbetreffende persoon. Op deze manier wordt elk thema vanuit verschillende oogpunten belicht. De geïnterviewden zijn vanuit hun vakgebied geïnterviewd of omdat zij wonen in een op hedendaags traditionele manier vormgegeven woning. Door de verkregen antwoorden ad-random te analyseren, kan hetgeen de 'professionals' vertellen meteen worden geplaatst bij uitspraken van de bewoners.

Contact

Zoals gezegd vinden veel bewoners de sociale controle in deze op hedendaags traditionele manier ontworpen wijken groot. Deze controle en het hechte contact met de buurt wordt door de meesten bewoners als goed ervaren. Kenmerkend voor deze Teo-Traditionalistische wijken die als paddenstoelen uit de grond schieten, zijn de binnenplaatsen, de hofjes en de hoekjes. De semi-openbare terreinen, waar ook veel kritiek op is, geven bewoners een veilig en geborgen gevoel. Volgens Bernard Hulsman voorziet de neo-traditionalistische stijl daarmee de meeste woonconsumenten in een grote behoefte.

H: Veiligheid komt op de eerste plek. Hier spelen de projectontwikkelaars slim op in. Niet alleen door het ontwerp, maar ook door woorden te gebruiken als, gesloten, ons kent ons, warm gevoel, gevoel van vroeger en nog vele andere mooi verwoorden teksten. In de moderne wijken die sinds de jaren dertig na de oorlog overal in Nederland zijn gebouwd speelden hele andere idealen een belangrijke rol. Licht lucht, gelijkheid en veel openbare ruimtes waren belangrijke kenmerken bij het bouwen van de typisch naoorlogse nieuwbouwwijken. Onder een steeds kleinere groep Nederlandse architecten leeft over het algemeen nog altijd dit modernistische ideaal van gelijkheid en openheid.

Ontmoetingsplekken in de stad waar verschillende bevolkingsgroepen elkaar tegenkomen zijn idealen, maar blijken in de praktijk vaak vooral winderig en leeg. Het moest open zijn. En dat is na de Tweede Wereldoorlog extreem doorgevoerd. Er heerste een beeld in termen van goed en fout die was verbonden aan een wereldbeeld. De nieuwe samenleving was vooral open, je moest mensen verwelkomen en niet afweren want dat stond voor burgerlijkheid.

S: Als je het hebt over samen-zijn en je niks hoeven aantrekken van anderen leef je in een waanwereld. Voor mij is een belangrijk principe dat je rekening houdt met de medemens. We zijn geen architect geworden om in je eentje de wereld te verbeteren.

De behoefte aan een hechte band met de buurt en buurtbewoners komt in het gesprek met het echtpaar dat woont in wijk Vathorst duidelijk naar voren. Het gegeven dat mensen die in deze wijken wonen in meerdere of mindere mate in dezelfde levensfase zitten, draagt bij aan het begrip voor ieder ander en daardoor het enthousiasme van de bewoners.

E: Mensen zijn heel erg open. twee februari zijn wij ingetrokken in deze woning. Hiervoor hebben we twee maanden lang in het huis geklust. Tijdens onze klusavondjes kwamen er regelmatig buurtgenoten even langs dat er voor zorgde dat er vele avonden eigenlijk niks is gebeurd in het huis. Ook tijdens de verhuizing kwam de buurman met broodjes kroket. Je voelt je gelijk welkom!! Dit was ondenkbaar in onze vorige woonplaats Elst.

Is er in sterke mate sprake van een gemeenschapsgevoel onder de bewoners van wijk Vathorst ?

E: Nou, niet echt een gemeenschapsgevoel, maar meer een soort van verbond. Als je bijvoorbeeld zegt "ik woon daar en daar" en de ander zegt "o ik woon hier ook" is er op een of andere manier het gevoel van "ja, dat hebben we samen."

De bewoners van de drie door mij onderzochte wijken voelen zich wel verbonden met elkaar omdat zij in de meeste gevallen de eerste bewoners zijn van de huizen. Dat schept een band.

E: De bewoners in deze wijk zijn niet zonder reden hier gaan wonen. Voor de meesten is toch de kindvriendelijkheid en de grote hoeveelheid van de jonge kinderen de uiteindelijke keuze om zich hier te gaan vestigen. Een vergelijking met onze oude woonplaats Elst is niet te trekken. Daar heerst een totaal andere

sfeer en hebben de bewoners minder tot geen behoefte aan een relatie met de omwonenden. Een gevoel dat hier wel heerst en zeer positief door ons wordt ervaren.

Buurtontmoetingsplek

Zelfs de over het algemeen trotse bewoners van deze drie wijken hebben wel een gemis. Uit de vragenlijsten komt naar voren dat vooral bewoners van kasteel Leliënhuyze af en toe een tuin missen, al voegen ze hier wel aan toe dat blij te zijn nu die tuin niet te hoeven onderhouden. Ook op Vathorst en Schuytgraaf is er een gemis. Deze bewoners geven als grootste gemis de afwezigheid van voorzieningen als een winkeltje of een café. Een plek waar de bewoners samen kunnen komen.

E: Dit gemis ken ik niet zo zeer. Mensen komen toch wel bij elkaar ondanks de afwezigheid van een gezellig buurthuis. Ik heb ook begrepen toen wij hier kwamen wonen dat je hier in principe geen commerciële activiteiten mag starten. Wat de reden hiervoor is zou ik niet weten, maar ik denk dat ze willen voorkomen dat ook mensen van buiten wijk Vathorst hier komen voor bijvoorbeeld boodschappen of het café omdat het lekker dichtbij is.

Lijkt het je leuk als er wel een buurtcafé aanwezig zou zijn in deze wijk?

E: Misschien niet een café dat dag en nacht open is, maar bijvoorbeeld een terrasje dat open zou zijn op mooie zomeravonden. Dit voorkomt ook overlast in de avond en zou een leuke plek zijn om af te spreken met bijvoorbeeld mijn ouders. Best leuk dus zo'n verzamelplek, maar niet voor mijn huis.

Het verlangen naar een verzamelplaats, een klein bakkertje of café, is er dus wel. Maar als puntje bij paaltje komt, wilt niemand dat voor zijn deur geopend hebben. Volgens de architect van Leliënhuyze, Sjoerd Soeters, ligt het niet in de lijn der verwachting dat er winkels of een café op het terrein gebouwd worden. Dit omdat het bestemmingsplan van het gebied dit niet toestaat. Wel begrijpt hij dat er behoefte is aan een centrale plek waar, behalve de school, buurtbewoners elkaar treffen.

SS: Eigenlijk is het eerst wat je moet bouwen een cafeetje. Daar komen de mensen bij elkaar en daar wordt de basis van het gemeenschappelijke gevoel gelegd.

Exclusief, identiteit, niet meer nummer honderdtwintig zijn, niet meer in een van de honderd dezelfde huizen wonen, niet meer onopvallend opgaan in de massa. Mensen willen herkenbaar zijn en net als hun mobiele telefoon en hun kleding, moet ook het huis iets uitstralen en zeggen over zijn of haar identiteit.

M: Mensen zijn trots op hun wijk en zeggen wanneer het gevraagd wordt: Ik woon niet in een bepaalde straat maar ik woon in Vathorst.

SS: Je wilt dus kunnen zeggen: "Kijk daar woon ik." En om dit te kunnen zeggen heb je een soort eigenheid van de wijk nodig. Je moet een wijk dus herkenbaar maken en verbinden aan een zekere waarde. Leliënhuyze bijvoorbeeld is niet een Standaard Vinexwijk waar je kunt zeggen dat je in de tiende straat links en de tweede straat rechts woont. Je bent dan nergens. In deze wijk kan je zeggen waar je woont. Je kan als het ware je woning beschrijven omdat alle woningen van elkaar verschillen.

In Nederland zijn we allemaal gehersenspoeld door de manier waarop onze stadsuitbreidingen in het verleden zijn gerealiseerd. We hebben geleerd dat het zo hoort. Dat is de politiek correcte stadsuitbreiding met trottoirs van twee meter, een kleine voortuin, het huis dat hetzelfde is als die van de burens en een te kleine achtertuin. Dit is hoe Nederland eruit ziet. En willen we dat? Als we er goed over nadenken waarschijnlijk niet.

De keuze voor een 'doorsnee' nieuwbouwwijk, kan vanzelfsprekend genoemd worden. Het is een praktische woning, gebouwd om een doorsnee gezin in te huisvesten. De gelijkenis met het type huis waar hij/zij vaak zelf opgroeide, schept vertrouwen.

H: Deze opzet van de hedendaagse traditionalistische wijk werkt wel. Het zorgt voor een saamhorigheid die de mensen het gevoel geeft van een gemeenschap. En dit verdween langzaam in de doorsnee nieuwbouwbuurten.

De behoefte aan een herkenbare plek, een thuis dat de identiteit van de bewoners uitstraalt is samen met de hang naar nostalgie een duidelijke trend. Deze trend is gegroeid sinds de netwerksamenleving waarin de media een steeds grotere rol speelt en meer invloed is gaan uitoefenen op ons dagelijkse leven. Er kan steeds meer zonder belemmeringen van tijd en plaats. Vroeger was, waren modernistische idealen, zoals openheid en gelijkheid, voor iedereen het hoogst haalbare. Nu in Nederland echter praktisch iedereen een eigen huis heeft,

steeds vaker op vakantie gaat en overal gaat en staat waar hij/zij maar wil, lijkt de wil om op te vallen, om in die vrije massa toch iets extra's uit te stralen een van de redenen te zijn waarmee de eigen bijzonderheid tot uitdrukking kan komen. Hoe moet dat in een tijd dat iedereen de kleren draagt die hij wil en iedereen zijn kapsel zo laat modeleren wat volgens hem het beste bij hem past?

SS: (over Leliënhuize bewoners): Ik denk dat je wel gelijk hebt als je zegt dat het allemaal stadsbewoners zijn. Maar misschien is het zo dat je dan het woord stadsbewoners moet herdefiniëren door te zeggen dat het mensen zijn die geen wortels hebben in een dorpse gemeenschap en die ook over het algemeen werken in een stad, dus rust willen.

Hoe de plek er uitziet, hangt af van de omgeving en de bewoners. Wie en waar zijn zij? Als het gaat om de woonkeuze van mensen, lijken tijd en locatie de laatste jaren sterk aan belang te winnen. In tegenstelling tot hetgeen in de geglobaliseerde netwerksamenleving van belang is.

De huizenkoper zonder wortels stelt veel eisen aan de plek waar hij thuis is. Hij is consument en kiest als zodanig een plek om te wonen. Traditionele familiebanden of verzuilingen zijn geen beperking meer bij het zoeken van een geschikte woning. In die zin is de woonconsument niet meer gebonden. Hij is koning. De projectontwikkelaar moet in een land, waar de woningmarkt geprivatiseerd is, luisteren naar de huizenkoper, wil zijn wijk nog succesvol zijn. De woonconsument krijgt dus eigenlijk steeds meer inbreng in hoe zijn omgeving eruit komt te zien.

H: Projectontwikkelaars moeten , zeker de laatste jaren, steeds meer rekening gaan houden met wat de woonconsument wilt. En dat doen ze ook, wat leidt tot heel veel van deze half besloten traditionalistische wijken. Ik denk dat driekwart van de Nederlandse bevolking traditionalistische architectuur wilt. Kijk op Funda hoeveel traditionalistisch vormgegeven woningen te koop staan in verhouding met de op modernistische opvattingen ontworpen wijken. Dit is in verhouding een stuk minder.

Deze ontwikkeling, de zoektocht naar geborgenheid en eigenheid, doet de kritiek fel oplaaien. Angst voor gesloten wijken (gated communities), die uiteindelijk kunnen leiden tot verregaande segregatie in de samenleving, is groot. Hoe moeten de verschillende architectonische idealen en levenshoudingen worden samengevoegd?

Kritiek

Bernard Hulsman, een van de weinige architectuurcritici die zowel positief als negatief schrijft over het hedendaags Traditionalisme, krijgt veel kritiek op zijn artikelen. Het modernistische ideaal heeft nog altijd een grote aanhang, onder architecten, architectuurcritici en de redactie van het architectuurjaarboek waarin je een objectieve weergave van de Nederlandse architectuur zal verwachten. Deze steeds kleiner wordende groep critici wil hun blik op architectuur niet of nauwelijks aanpassen aan de veranderde voorkeur van de consument. Terwijl op hun beurt de zogenaamde Postmoderne architecten als Sjoerd Soeters juist wel naar de koper willen luisteren en bij het ontwikkelen van projecten, als Leliënhuize, uitgaan van de behoefte van de consument. Met de privatisering van de woningmarkt is de wens van de woonconsument (koper) veel belangrijker geworden. Dat verklaart dan ook het hedendaags succes van de neo-traditionalistische architectuur.

SS: Nederlandse architecten en de Nederlandse kliekjes-scene, vinden dat er maar een goede oplossing is, namelijk de avant-gardistische architectuur. Het interesseert ze niks dat in feite negentig procent van de Nederlandse woonconsument niet dezelfde mening deelt en al helemaal geen prettig gevoel heeft bij deze avant-gardistische architectuur.

Niet alleen architect Sjoerd Soeters ervaart de kritische houding van zijn vakgenoten. Ook Hulsman wordt regelmatig geconfronteerd met de mening van tegenstanders van de neo-traditionalistische architectuur. Maar, zegt hij zelf dat hij op deze manier zijn standpunt ook vanuit een ander oogpunt kan bekijken. De gemiddelde huizenkoper vindt de Neo-Traditionalistische architectuur juist mooi en erg plezierig.

H: De meeste critici zien de opkomst van het Neo-Traditionalisme als een gruwel. Teruggrijpen op oude vormen is in 2013 nog steeds taboe volgens deze critici. Ik vraag me wel eens af waarom er toch nog redelijk veel architecten en critici zijn die het o zo populaire Neo-Traditionalisme niet onder ogen willen zien. De stroming wordt gezien als het bang zijn voor de toekomst en het zwichten voor de woonconsument. Ik ben zelf een keer uitgemaakt als vertolker van het gesundes Volksempfinden. Nou erger kan niet.

Onder vele critici blijft, zoals gezegd, het ideaal van Modernisme zegevieren. Ook in de architectuur wordt alles wat riekt naar het Traditionalisme over het algemeen verketterd. Zoals Hulsman het verwoordt: een puntdak is verkeerd en een plat dak is goed. De Vinex-wijken die dus nu als paddenstoelen uit de grond schieten en waar die traditionele kenmerken steeds vaker in terugkomen, zijn in de ogen van de modernisten dus sowieso fout. Best gek als je bedenkt dat het doel van veel architecten 'of ze zichzelf onder een moderne of postmoderne paraplu schuiven, toch vaak hetzelfde is. Rijksbouwmeester Mels Crouwel vertelde in een interview dat hij 'de retro- architectuur van Haverleij verschrikkelijk' vindt 'Het gaat om slimme, vernieuwende, karaktervolle Hollandse architectuur', zegt Crouwel in datzelfde interview. 'Niet monumentaal, chic, patserig of duur, maar inventief, heel ingenieursachtig, afwijkend en zonder poeha.' Iedere traditie is een keer ontstaan en op basis van deze zelfde traditie moet je proberen verder te komen. Het merkwaardige is dat mensen eens in de drie jaar een nieuwe auto kopen, om de twee jaar hun telefoon vervangen en de nieuwste gadgets als eerst willen hebben, maar toch liever een nep huis kopen. Een gevel uit onze herinnering en het interieur van nu. Dit is geen echte traditie, maar namaak, kitsch. Soeters stelt op zijn beurt de verlangens van de woonconsument centraal. Als zij met hun huis 'liever nep kopen', wat betekent dat dan in de praktijk? In elke situatie is een ander specifiek antwoord nodig. Toch willen beide architecten hetzelfde. Crouwel is van mening dat Nederland 'dichtslibt met kantoorparken, uitbreidingswijken en nieuwe spoorwegen.' Soeters onderkent dit probleem. Zo zegt hij "Wij eten het landschap op." We breiden een dorp of stad steeds verder uit, maar vergeten het landschap als ruimte.' Alleen de oplossing voor deze verrommeling van het land, is voor beide architecten anders. Soeters besteedt vooral veel aandacht aan de behoefte van het landschap en de toekomstige bewoners, Crouwel daar in tegen denkt veel na over het effect van een bouwwerk in een bepaald gebied.

Emotie in de woningbouw is in opkomst, gevoel, zoals het vroeger was, dat zijn de enkele leuzen waarmee projectontwikkelaars hun neo-traditionalistische wijken aanprijzen. Een duidelijke behoefte van de woonconsument. De makelaar uit Arnhem komt niet vaak tegen dat huizenkopers letterlijk vragen naar een besloten buurt, maar merkt wel dat de manier van wonen en de bepaalde associatie die een wijk oproept de keuze van de woonconsument duidelijk beïnvloed.

M: Mensen die nu een aantal jaar nadat de wijk is opgeleverd, informeren naar de koop van een woonhuis die gesitueerd is in deze wijk, weten over het algemeen wel wat ze kopen. De meeste mensen die hier een woning willen kopen, komen voor de architectuur en de manier van wonen. Huizenkopers zijn consumenten die een huis willen dat niet alleen groot genoeg is, maar dat ook bij hen past. Anders dan vroeger moet een huis nu voldoen aan talloze eisen die samenhangen met de smaak van de koper. Ook de namen van straten, pleinen en complete wijken krijgen een historische benadering dat de bewoner het gevoel moet geven in een bijzondere wijk te wonen. Een greep uit de namen van nieuwe Nederlandse traditionalistische woonprojecten: Brandevoort, Floriande, Citadel Broekpolder, Vathorst, Schutgraaf, 't Haegsch Hof. De geschiedenis herleeft. Makelaars en projectontwikkelaars springen enthousiast in op de behoeften van potentiële bewoners.

Buitenlanders denken nog steeds dat Nederland het walhalla is voor de modernistische architectuur. Ze hebben niet in de gaten dat juist in Nederland de opkomst van deze traditionalistische architectuur sneller gaat dan waar dan ook. Wat is de toekomst van deze hedendaags traditionalistische architectuur?

SS: Hans Ibelings heeft ergens geschreven, in een analyse over de architectuurgeschiedenis in Europa, dat het spel hier uit is. Het geld is op, we leven in een krimpende samenleving en een krimpende economie. De power om nog is een keer modernistische idealen na te streven is er niet meer. De wereld zal niet meer radicaal vernieuwd worden, zoals we dat honderd jaar geleden dachten. De agenda nu is, dat we oude gebouwen hergebruiken. Dit betekent dat we meer waarde zullen gaan hechten aan wat we hebben en niet meer blind dingen weggooien omdat er iets nieuws voor in de plaats moet komen. We worden zuiniger en gaan kritischer kijken naar wat we willen houden en wat eventueel weg kan.

Conclusie

Uit de diepte interviews komt duidelijk naar voren dat de inwoners van de drie door mij behandelde wijken zich thuis voelen in hun wijk, in vergelijking met hun vorige woonplaats. Na op verschillende plaatsen gewoond te hebben, vinden de bewoners hier begrip en aansluiting bij de buurt. De gezelligheid, het veilige gevoel en de geborgenheid waarin de kinderen alle vrijheid hebben om te spelen, dragen ook bij aan het woongenot dat onder de geïnterviewden groot is. Geïnterviewde E spreekt een paar keer over de 'bewuste keuze' die hij en zijn vrouw namen om te gaan wonen in de wijk Vathorst. Ook Architect Sjoerd Soeters is van mening dat de keuze om te gaan wonen in een Neo-Traditioneel vormgegeven wijk, niet een-twee-drie genomen wordt en dat huizenkopers hun keuze vaak goed kunnen onderbouwen. Het prettige gevoel dat een veilige omgeving met zich meebrengt, de sociale controle, de overeenkomsten tussen bewoners, worden als positief ervaren. De woonomgeving van traditioneel vormgegeven wijken worden gekenmerkt door de ervaring van bewoners, die wordt versterkt met materiaal dat een identiteit vormgeeft. De locatie bepaalt voor een deel de manier waarop de bewoners van deze Neo-Traditionele wijken naar de wereld kijken. Deze ruimte biedt volgens inwoners van kasteel Leliënhuyze het beste van twee werelden. Kinderen hebben de ruimte om zich buiten te ontwikkelen en is er daarnaast ook de aanwezigheid van de stadse gezelligheid. Ouders hoeven zich geen zorgen te maken om junks of voorbijrazende auto's, een angst die zij misschien in de stad wel zouden hebben. Wat het effect is van de relatief homogene samenstelling van deze wijken wat betreft de levensstijl en levensfase, is duidelijk te zien in de manier van omgang tussen de buurtbewoners. Bewoners met allemaal dezelfde belangen die klaar staan voor ieder ander.

Rob Krier, aanzicht Brandevoort, Helmond 1996-2003

Soeters Van Eldonk, , Groot Hoogelande, Wassenaar 2000-2007

Friso Woudstra, Woonhuis, Doetinchem 2012
Mulleners + Mulleners Architecten, de Woerd, de Meern 2002-2007

Soeters Van Eldonk, Kerkplein, Ede 2006-2010

Literatuur

Publicaties

Buchanan, P., Dongen, H. v., Ibelings, H., & Mulder, S. (2008). 1995-2009 Dialoog met mensen en plekken, Soeters van Eldonk architecten. Nederland: Sun.

Crone, J. (2003). Sprekend of welsprekend. De regio als inspiratiebron voor ruimtelijk ontwerp. In J. Crone, Sprekend of welsprekend (p. 30). Nederland: -.

Ennen, E. (2004). Belevingen en bindingen in Brandevoort. In E. Ennen, Wonen in gecreeerd erfgoed (p. 7). nederland.

Heuvel, W. J., & Verbrugge, B. D. (2005). Overzicht van het bouwen in de westerse wereld. In W. J. Heuvel, & B. D. Vebrugge, Geschiedenis van de bouwkunst (p. 375). Nederland: ThiemeMeulenhoff bv.

Hulsman, B., & Kramer, L. (2013). Double Dutch, Nederlandse architectuur na 1985. Nederland: Nai10 uitgevers.

Ibelings, H. (2004). hoofdstuk 1,2. In H. Ibelings, Onmoderne architectuur, Hedendaags traditionalisme in Nederland (p. 16, 19, 46). Nederland: Nai uitgevers.

Ibelings, H. (2004). Inleiding. In H. Ibelings, Onmoderne architectuur, hedendaags traditionalisme in Nederland (pp. 9-10). Nederland: Nai uitgevers.

Rossem, V. v. (1999). Stadbouwkunst in Den Haag. Nederland: Nai uitgevers/Publishers.

Rossem, V., & Ibelings, H. (2009). De nieuwe traditie, continuïteit en vernieuwing in de Nederlandse architectuur. Nederland: Sun.

Sprekers

Hulsman, B. (2013, 11 06). Hedendaags traditionalisme. (M. v. Silfhout, Interviewer)

Soeters, S. (2013, 11 01). Hedendaags traditionalisme. (M. v. Silfhout, Interviewer)

Hoetink, H, (2013,11 21). Hedendaags traditionalisme. (M. v. Silfhout, Interviewer)

Artikelen

Anker, E. v., & Hoek, R. v. (2011, 4 5). Historisme - archipedia. Retrieved 4 5, 2011, from architectenweb: <http://www.architectenweb.nl/aweb/archipedia/archipedia.asp?ID=113>

Boer, J. d. (2010, 1 4). De stad is van iedereen. Retrieved 1 4, 2010, from tantratrainig: <http://www.tantratrainig.nl/index.php/de-toekomst-is-aan-de-verhalende-architectuur>

Boer, J. d. (2010, 1 -). De toekomst is aan de verhalende architect. Retrieved 1 -, 2010, from trantratrainig: <http://www.tantratrainig.nl/index.php/de-toekomst-is-aan-de-verhalende-architectuur>

Boom, S. (2008, - -). Postmodernisme - archipedia. Retrieved - -, 2008, from architectenweb: <http://www.architectenweb.nl/aweb/archipedia/archipedia.asp?ID=140>

Dettingmeijer, R. (2004). From European city to Vinex fortress. New traditionalism in the Netherlands. Archis nr5 , -.

Dettingmeijer, R. (2004). New traditionalism in the Netherlands. Archis (5), 14.

Deursen, R. (2001, - -). Disneyficatie in de Moderne Samenleving en Hedendaagse Westerse Architectuur. Retrieved - -, 2001, from barb: <http://www.barb.nl/disneyficatie/index.cgi?par=hoofdstuk2.1&thema=hamerika>

Eijkens, J. (2008, - -). Brabants licht - Korrie kesems Verzonnen verleden. Retrieved - -, 2008, from cubra: <http://www.cubra.nl/fotografierubriek/korriebesems.htm>

Griffioen, R. (2008, - -). Genius Logi - archipedia. Retrieved - -, 2008, from architectenweb: <http://www.architectenweb.nl/aweb/archipedia/archipedia.asp?id=14400>

Groenendijk, P. (2009, - -). Regiospecifieke invloeden in eigentijdse architectuur. Retrieved from paulgroenendijk: http://paulgroenendijk.nl/paulgroenendijk/files/72/2145_regiospec.pdf

Haan, H. d. (2003). de aangename stad. art-nl , 7.

Helmond, g. (1997). Brandevoort planfilosofie. Nederland: Mart Spruijt bv.

Heuvel, D. v. (2006, 03 29). Het potjeslatijn van de neotraditionalisten. archined , 2.

Helmond, H. v. (2002, 10 23). De straat van de ezel: retrostijl bij gebrek aan beter. Retrieved 10 23, 2002, from archined: <http://www.archined.nl/nieuws/de-staart-van-de-ezel-retrostijl-bij-gebrek-aan-beter/>

Hoogerhuyze, M. (2007). De plek als persoonlijk gegeven. Kunstgeografie Kabk , 13.

Hoogerhuyze, M. (2007). Plek, gebeurtenis, geschiedenis, verhaal en mythe. kunstgeografie Kabk , 15.

Hoogerhuyze, M. (2007). Scenario. kunstgeografie Kabk , 16.

Hulsman, B. (2005, 4 30). Bang. NRC , p. 49.

Hulsman, B. (2005, 4 25). Bloeitijd avant-garde is voorbij. NRC , pp. -.

Hulsman, B. (2003). De Nederlandse stedenbouw in tijden van onbehagen. Een postmodernistisch walhalla. De blauwe kamer (4), 18-25.

Hulsman, B. (2006, 3 3). Domweg ongelukkig in een meesterwerk. Retrieved 3 3, 2006, from nrc: <http://nrcboeken.vorige.nrc.nl/recensie/domweg-ongelukkig-in-een-meesterwerk>

Hulsman, B. (1992, 10 2). Eric bolle over architectuur; Grossier in ontheemding. Retrieved 10 2, 1992, from nrc: <http://nrcboeken.vorige.nrc.nl/recensie/eric-bolle-over-architectuur-grossier-in-ontheemding>

Hulsman, B. (2006, 12 2). Slinternieuwe trapgevels, de opkomst van de retro-architectuur. Retrieved 12 2, 2006, from nrc: <http://www.nrc.nl/handelsblad/van/2006/december/2/splinternieuwe-trapgevels-11239793>

Hulsman, B. (2003, 6 6). Superdutch is uitgebloeid. Retrieved 6 6, 2003, from nrc: <http://www.nrc.nl/handelsblad/van/2003/juni/6/superdutch-is-uitgebloeid-7641807>

Ibelings, H. (1996). Sjoerd Soeters. Nederland: 010 Rotterdam.

Lambo bv, A. (2011, - -). Architectuur, Sociale woningbouw na 1945. Retrieved - -, 2011, from Lambo: http://www.lambo.nl/sites/lambo.nl/files/art_source_files/architectuur_sociale_woningbouw_na_45.pdf

Wikipedia: http://nl.wikipedia.org/wiki/Delftse_School

Norberg-Schulz, C. (1980). A place is a space which has a distinct character. In C. Norberg-Schulz, towards a phenomenology of architecture (p. 5). Groot Britanie.

Rotterdam, A. i. (-, - -). Architectuur in Rotterdam. Retrieved from architectuurinrotterdam: <http://www.architectuurinrotterdam.nl/cms.php?cmsid=62&lang=n>

Rotterdam, A. i. (-, - -). Architectuur in Rotterdam. Retrieved - - -, from architectuurinrotterdam: <http://www.architectuurinrotterdam.nl/cms.php?cmsid=62&lang=n>

Schilstra, O. (2009, - -). 5. samenvatting. Retrieved - -, 2009, from Kabk: <http://www.kabk.nl/docu/Baudrillard.pdf>

Schilstra, O. (2009, - -). Jean Baudrillard en de werkelijkheid. Retrieved - -, 2009, from Kabk: <http://www.kabk.nl/docu/Baudrillard.pdf>

Streng, G. (2006). Stedenbouwkundige ontwerpprincipes, Aldo Rossi de architectuur van de stad. Nederland: -.

Teerd, H. (2012, 4 -). Notities bij het landschap. Retrieved 4 -, 2012, from wapenveldonline: <http://wapenveldonline.nl/artikel/1069/in-perspectief/>

Vollaard, P. (2004). 'Anders regionalisme', . Architectuur in Nederland , 2003-2004, 60.

Weessies, R., & Schaik, M. v. (2005, 12 24). Amsterdamse School - archipedia. Retrieved 12 24, 2005, from architectenweb: <http://www.architectenweb.nl/aweb/archipedia/archipedia.asp?ID=84>

Wikipedia. (2013, 3 9). Delftse School. Retrieved 3 9, 2013, from

Willems, M. (2003). Nostalgie is ook niet meer wat het geweest is. Detail in architectuur , 46.

Willems, M. (2003, 07/08). Nostalgie is ook niet meer wat het geweest is. details in architectuur , 46.

Wissink, E. (2005, 11 25). Koolhaas of Krier. Retrieved 11 25, 2005, from www.archined.nl: <http://www.archined.nl/opinie/koolhaas-of-krier/>

Helmond, H. v. (2002, 10 23). De straat van de ezel: retrostijl bij gebrek aan beter. Retrieved 10 23, 2002, from archined: <http://www.archined.nl/nieuws/de-staart-van-de-ezel-retrostijl-bij-gebrek-aan-beter/>

Heuvel, D. v. (2006, 03 29). Het potjeslatijn van de neotraditionalisten. archined , 2.

Hoogerhuyze, M. (2007). De plek als persoonlijk gegeven. Kunstgeografie Kabk , 13.

Hoogerhuyze, M. (2007). Plek, gebeurtenis, geschiedenis, verhaal en mythe. kunstgeografie Kabk , 15.

Hoogerhuyze, M. (2007). Scenario. kunstgeografie Kabk , 16.

Hulsman, B. (2005, 4 30). Bang. NRC , p. 49.

Hulsman, B. (2005, 4 25). Bloeitijd avant-garde is voorbij. NRC , pp. -.

Hulsman, B. (2003). De Nederlandse stedenbouw in tijden van onbehagen. Een postmodernistisch walhalla. De blauwe kamer (4), 18-25.

Hulsman, B. (2006, 3 3). Domweg ongelukkig in een meesterwerk. Retrieved 3 3, 2006, from nrc: <http://nrcboeken.vorige.nrc.nl/recensie/domweg-ongelukkig-in-een-meesterwerk>

Hulsman, B. (1992, 10 2). Eric bolle over architectuur; Grossier in ontheemding. Retrieved 10 2, 1992, from nrc: <http://nrcboeken.vorige.nrc.nl/recensie/eric-bolle-over-architectuur-grossier-in-ontheemding>

Hulsman, B. (2006, 12 2). Slinternieuwe trapgevels, de opkomst van de retro-architectuur. Retrieved 12 2, 2006, from nrc: <http://www.nrc.nl/handelsblad/van/2006/december/2/slinternieuwe-trapgevels-11239793>

Hulsman, B. (2003, 6 6). Superdutch is uitgebloeid. Retrieved 6 6, 2003, from nrc: <http://www.nrc.nl/handelsblad/van/2003/juni/6/superdutch-is-uitgebloeid-7641807>

Ibelings, H. (1996). Sjoerd Soeters. Nederland: 010 Rotterdam.

